

BURSA'DA KÂĞIT FABRİKASI MESELESİ (XV-XVI. YÜZYIL)

Osman ERSOY

Giriş :

XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt konulu doçentlik tezimizi yaptığımız sırada, XV. yüzyılın sonlarında Bursa' da bir kâğıt fabrikası olduğuna dair kayda raslamıştık. Meseleye, çalışmamızın dışında kalmasından ötürü, ayrıntılarıyla ile girememiş ve sâdece dokunmakla yetinmiştik. Kâğıdın ikibin yıllık tarihi içinde ülkemizde kurulmuş olan kâğıt fabrikalarının hepsinin kuruluş tarihlerinin XVIII. yüzyıldan daha eskiye gidememesi, yahut elimizde bunlarla ilgili kaynak ve kayıtların olmaması Bursa'ya dair kayıtların önemini bir kat daha artırıyor. Ayrıca bu mesele, sadece Bursa'nın değil, aynı zamanda Türkiye'nin kültür ve iktisat tarihi bakımından da bilinmeyen bir yönünü aydınlatılabildi. 1963 yılı yaz aylarında Bursa'da yaptığımız araştırmalara bu düşüncelerle başladık.

Elimizde, ileride üzerinde ayrıntıları ile duracağımız iki vesikanın mevcut olduğunu gösteren kayıtlar vardı. Birincisi¹ 1486, ikincisi² ise, 1519 tarihli olup her ikisinin de Bursa Şer'iyeye Sicillerinde olduğu biliniyordu. Bursa Şer'iyeye Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalara rağmen birinci vesikayı bulamadık. İkinci vesikadaki bilgiler ise bir kâğıt fabrikasının varlığını isbat etmek için yeterli görünmüyordu. Bundan ötürü, araştırmalarımızı meseleyi aydınlatılabilmek için başka bir yöne çevirdik. Bilindiği üzere, nümizmatik, bilinmeyen meselelerin aydınlanmasında tarih, arkeoloji ve iktisadî bilim dallarına nasıl yardımcı oluyorsa, kâğıtlarda raslanan ve filigran dediğimiz işaretler de öylesine yazma, basma eserlerin tarihlerini tesbit etmeye, kâğıdın yapıldığı yeri, fabrikasının adı, yapıldığı tarih ve nihayet kâğıdın boyu ve kalitesi konusunda bilgi verir. Bugün birçok ülkelerde, sikkeler gibi filigranlar da çeşitli meseleleri aydınlatmak için toplanmaktadır³. Özellikle, bir memleketin kâğıt tüketimi ve bu kâğıtları nereden,

1 Mehmet Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*. İstanbul: Kader Basımevi, 1936. 212.S., 2. dipnotunda Kâmil-Dr. A. Süheyl'e atfen veriyor.

2 *Bursa Şer'iyeye Sicilleri*, A. 25 (2 Rebiyülevvel, 925), 333. s.

3 Alfred Schulte, "C.M.Briquet's Work and the Task of His Successors," *The Briquet Album*. Hilversum: The Paper Publications Society, 1952. 58. s.: Söz gelişi filigran toplayan kurumlardan birisi Almanya'nın Mainz şehrindeki *Forschungsstelle Papiergeschichte'dir*.

nasıl sağladığını incelemek isteyenler, filigran tetkiklerinden yararlanmak zorundadır. Hattâ sahte kâğıt paraların, kısmen ya da tamamen tahrif edilmiş, değiştirilmiş dokümanların ortaya çıkarılmasında emniyet kurumları filigranlardan büyük ölçüde yararlanıyorlar.

Bursa'da 1486, 1519 yıllarında bir kâğıt fabrikası olup olmadığını ortaya çıkarabilmek konusunda, filigranların, kâğıt tetkiklerindeki önemli rollerinden de yararlanmayı düşündük. Bursa'da XV. yüzyılın sonlarında bir kâğıt fabrikası (değirmeni) varsa ve nicelik, nitelik yönünden yeterli ise, çıkardığı kâğıtların çevrede kullanılmış olabileceği akla gelebilirdi. Eğer fabrika (değirmen) yoksa, ya da yeterli değilse bile Osmanlı Devletinin bu ilk başşehirinin XV ve XVI. yüzyıllarda kâğıt tüketimini nasıl karşıladığını öğrenmek gerçekten ilgi çekici olurdu. Belirli tarihlerde ve çok düzenli bir şekilde tutulmuş olan Şer'îye Mahkemeleri Sicillerinin bu yıllara dair defterlerinin Bursa Arkeoloji Müzesinde bol miktarda olduğundan ötürü, incelemelerimize, Şer'îye Sicil defterlerinin kâğıtlarını incelemekle başladık. Bunun yanısıra, Bursa İl Halk Kütüphanesinde bu tarihlerde Bursa'da yazılmış yazma eserlerin kâğıtlarını incelemeyi de denedik. Fakat, ikinci teşebbüsümüz, adı geçen tarihlere dair eserlerin az, ya da filigranlarının bulunmayışı yüzünden semere vermedi. Ayrıca, Bursa Şer'îye Sicillerini tarayarak, *Bursa Kütüğü* adlı bir eser (yazma) meydana getirmiş olan Kâmil Kepeçi'nin bu eseri de kâğıtla ilgili bir kayıt bulmak amacıyla incelendiyse de hiçbir şeye râslanamadı.

Meseleyi aydınlatmaya yarayacak vesikalar ve filigranlara geçmeden önce, ileri toplumların en kaçınılmaz ihtiyaçlarından biri olan kâğıdın tarihçesine bir göz atmak, Doğu ve Batı'da yapılan kâğıtların özelliğini ortaya koyması bakımından yararlı olacaktır:

Pusula, barut ve matbaa gibi yeni bir dünyanın kurulmasında büyük ölçüde hizmet etmiş olan kâğıdın ikibin yıllık bir tarihi vardır. Asyadan Avrupaya geçişi ise bin yıl sürmüştür. Ts'ai Lun tarafından İ.S. 105 yılında Çinde icad edilmiş, 751 de ise Semerkand'da yapılmaya başlanmıştır. 794 tarihlerinde Bağdat, daha sonra Şam, Tablusşam, Hama, Yemen ve Mısırda kâğıt fabrikaları kurulmuştur⁴. Müslümanların İspanyada kurduğu kâğıt fabrikalarına 1150 de Raslanmaktadır. Ortaçağ boyunca, İslâm dünyasında⁵, sonra Moğol hakimiyetinde kâğıdın bolluğunu ve hattâ Moğollar tarafından kâğıt para basılmasını da⁶, (Tebriz, 1294) zikretmek yerinde olur. Avrupada Müslüman menşeli olmıyan fabrikalar ilkin İtalya'da Fabriano (1276) da kuruldu. Bundan sonra, Fransa (1348), Almanya (1390), İngiltere (1495) fabrikalar kuruldu. Biz de ise, Amasya (1418) , Bursa (1486?), Yalova (1744), Kâğıthane (III, Selim Devri), Beykoz (1804), İzmir (1844) ve İstanbul Hamidiye (1887) tarihlerinde kâğıt fabrikaları

4 C.M.Briquet, "Le Papier Arabe au Moyen Âge et sa Fabrication," *Briquet's Opuscula*, Hilversum: The Paper Publications Society, 1955, 162-170. ss.

5 Nâsır-ı Husrev, *Sefername*. Çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950, 20/87. ss;

6 Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para," Çev; Mehmet Altay Köymen., *Belleten* VI 23-24 (1942), 269-309. ss;

kurulmuştur⁷. Bursa'da kurulduğu sanılan fabrikanın Doğu veya Batı etkisi altında olduğuna dair de elimizde hiçbir belge yoktur. Biz ancak Yalova Kâğıt Fabrikasından itibaren kurulan fabrikalarımızın Batı tekniği ve etkisi altında olduğunu biliyoruz. Bu durum, konumuz bakımından önemlidir; çünkü, Doğu kâğıtlarında filigranlara raslanmaz. Böyle olunca da Doğu tarzında kurulan bir fabrikanın kâğıtlarını tarihlemek imkansızlaşır.⁸

Kâğıthane ile ilgili belgeler :

Bursa kâğıt fabrikası (değirmeni) ile ilgili belgelere ayrıca temas edeceğimizi yukarıda belirtmiştik. Bunların ilki, 1486 yılına aittir. Buna göre, "1486 (892) senesinde Bursa Dilimbuz Deresi vadisinde bir kâğıthane vardı. Bu vadiye Zindan Kapısı veya Alaca Hırkalı Mahallesi de deniliyordu"⁹. Mehmet Ali kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihesi* adlı eserinde bu kaydı, Kâmil-Dr. Süheyl'den aldığını ve bunun, Bursa Sicilleri 5. defter, 336. sayfada olduğunu söylemektedir. Bu kaydı, araştırmalarımız sırasında Bursa Şer'ie Sicillerinde, özellikle yukarıda sözü edilen defterde, bulamayışımız, meselenin aydınlanması bakımından, gerçekten bir eksiklik oluyor. Belgenin aslını göremediğimiz ve bundan ötürü de ikinci elden bir haberden daha ileriye gidemiyen bu kaydın bir an için sıhhatine güvensek bile, bir kâğıt fabrikası (değirmeni) ile ilgili olması gereken çeşitli bilgileri vermemektedir. Bu kayda dayanarak, söylenebilecek tek şey, küçük veya büyük çapta bir kâğıt değirmeninin veya bir kâğıt terbiye mahallinin Bursa'da 1486 yıllarında olabileceğidir. Belgenin aslı ele geçinceye kadar, yukarıdaki bilgilere dayanarak, yargılara varmak ise, gerçekten güç bir meseledir.

İkinci belge, 4 Mart 1519 (2 Rebiyülevvel, 925) tarihlidir¹⁰. Bursa Şer'ie Sicilleri, A. 25 numaralı defterin 333. sayfasında olan bu vesika ise buraya aynen alınmış bulunmaktadır:

SÜRET-İ HÜKM-İ PİYALE BEY"

Efdalü kuzâti'l-müslimîn ekmelü vülâti'l-muvahhidin yenbû'ül-fadli ve't-ta'yin vârisü ulûmi'l-enbiya' ve'l mürselin el mahsûs bi-inâyeti'l-meliki'l-muîn mevlânâ el hâkim bi-mahrûse-i Bursa hamiyet fezâyili ve iftihârü'l-emâcid ve'l-

7 Bu özetleme, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiyede Kâğıt* (7-53. ss) adlı eserimizden yapılmıştır.

8 A. Horodisch, "On The Aesthetics of Ancient Watermarks," *The Brigue Album*, 107. s;

9 Bak.: Mehmet Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihesi*, 212-13. ss., 2. dipnotu. Bursa Şer'ie Sicilleri 5 numaralı defteri dikkatlice, bunun yanı sıra bu yakın öbür defterleri taradık, fakat belgeyi bulamadık. Burada kaydın kâğıtçı'ya noksan veya yanlış verilmesi, düşünüleceği gibi, onun bu kaydı yanlış olarak, kontrol etmeden eserine geçirmiş olması da düşünülebilir. Biz, araştırmalarımız sırasında, Bursa üzerine incelemeleriyle tanınan Kâzım Baykal ile de görüştük. Baykal, mahallin o zamanki adının Cilimboz Deresi olduğunu, şimdi ise buraya Filiboz denildiğini söylediler. Kâğıtla ilgili bir belgeden haberi olmasına rağmen bunu nerede gördüğünü tesbit edemediler.

10 Bu belgeden, 1959 yılında haberdar edildim. 1963 yazında vesikanın tamamını istinsah etme imkânını buldum. Bu konuda yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Mustafa Akdağ ve Kütüphaneler Genel Müdürü İsmet Parmaksızoğlu'na teşekkür ederim.

11 *Bursa Şer'ie Sicilleri*, A. 25 (2 Rebiyülevvel, 925), 333. Sayfa.

ekârim câmiü'l-mehâmid ve'l-mekârim Hacı Muslihüddin zide mecdühu ve mefhari ü'l-emâsil ve'l-akrân mahrûse-i mezbûre Hassa Harcı Emîni ve Subaşı zide kudretüma tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki hallyâ karındaşım merhum Sultan Korkud tâbe serâhu ağalarından Piyâle dergâh-i mual-lâma gelüb mahrûse-i Bursada Kâğıdhâne demekle maruf ev ki içinde kâğıd işlenmez olduktan sonra humhâne olub ol sebebden miri için mukata'a vaz' olunub mâh be-mâh alunu gelmiştir. Mezkûr evi hallyâ şîrâ-i şefî ile satun alub ber-karâr-i sabık ben dahi yine kiraya virmek taleb etdüğümde mahalli halkından bazı eşîrrâ gelüb mezkûr evi mezbûr humhâne için kiraya virilmeğe razı değılüz deyü hükm irâd edüb mâni' olmak isterler deyü bildirdi imdi buyurdum ki hükm-i serifim vardıkda göresin fi nefsi'l-emr mezkûr evin içinde kâğıd işlenmez olduktan sonra humhâne olub ve miri için mukata'a vaz' olunub mâh be-mâh alını gelmiş ise ki zahir ola min-bâ'd karâr-i sabık humhâne için yine kiraya vir-dürüb vaz' olunan mükata'asın mâh be-mâh aldurasın mahalli halkından kimesne bu bâbda dahl-ü niza' etdirmiyesin etmek istiyenleri men'-ü def edesin inâd edenleri yazıb bildiresin ve bu hükm-i şerifeme muhalif hükm-i âher dahi irâd ederlerse bu hükm-i şerifimle amel edesin ve ba'de't-tastir bu hükm-i şerifi elinde ibka alâmet-i şerifeme itimad kılasın tahriren fi'l-yevmi's-sâni min Rebi'yi'l-evvel sene hamse ve işrine ve tis'ami'e bi-makam-i Edirne.

Elimizdeki belge, Yavuz Sultan Selim'in Edirne'de, kardeşi merhum Sultan Korkud'un ağalarından Piyale'ye verdiği hükmün suretidir. Buna göre, Bursa'da kağıthane adında bir ev mevcuttur. Bu evde kâğıt işlenmez olduktan sonra, burası içki içilen bir yer olmuştur. Bundan ötürü de, devlet için mukata'a vaz' olunmuştur. Bu defa Piyale'nin bu evi satın alması ve içki yeri olarak kiraya vermeyi istemesinden, bunu istemeyen etraftaki halkın müdahalesi yüzünden mesele ortaya çıkmıştır. Padişahın hükm-i şerifine göre mesele, sorumlular eliyle incelenecek ve Piyale'nin arzettiği durum gerçekleşirse müdahale önleneyecek ve yönetim eski şekliyle devam edecektir.

Görüldüğü üzere, bu belge, kâğıthane, kâğıt işlenmesi konusunda bilgiden ziyade bir davanın teferruatını ihtiva etmekte ve bizim meselemize dava ile ilgisinden ötürü dokunmaktadır. Kâğıthane ve kâğıt işlenmesi (yapılması veya terbiye edilmesi?) konusunda bilgi vermemesine rağmen bir kâğıthanenin (ne şekilde olursa olsun) varlığını gösteren birinci elden bir vesikadır. Belge 1519 yılını ait olduğuna göre ve "içinde kâğıt işlenmez olduktan sonra" sözlerinden kâğıthane olan bu yerin çalışmalarını birkaç ve belki de uzun bir süredir terkettiği anlaşılır. Eğer, bu kâğıthane, aslını bulamadığımız 1486 tarihli kâğıthanenin aynı ise, birincinin de çalışmalarını 1519 dan daha sonraya götüremediği ortaya çıkar. Ama, 1486 ve 1519 tarihli kâğıthaneler arasında bir ilgi yoksa, ikincinin faaliyetini 1519 dan önce terkettiği kesin olarak ortaya çıkmaktadır.

Arşiv kaydının dolayısıyla dokunduğu bu meseleyi, tarihî kaynakların yardımıyla halletmek gerçekten imkânsız oluyor. Belki de bu, vak'ahüvislerin, siyasî olaylar üzerine fazlaca eğilmeleri, bunun yanısıra, içtimai ve iktisadî meselelere daha az önem vermelerinden ileri geliyor.

Burada "kâğıthane" sözü ve "kâğıt işlenen yer" cümlesi üzerinde de bir parça olsun durmak gerekiyor. Bilindiği üzere, Türkiye'ye Doğu ve Batı'dan gelen kâğıtlar ham olarak, işlenmeden, terbiye edilmeden yani aherlenmeden ve mührelenmeden gelirdi. Devletin resmî yazıları aherlenmemiş kâğıtlar üzerine yazılırdı. Böyle olunca, mürekkep kâğıdın içine işler ve tahrifat yapılması önlenebilirdi. Başka eserler, söz gelişi, Kuran v.b. aherlenmiş ve mührelenmiş kâğıtlar üzerine, yanlışlıklar kolayca silinebilsin diye, yazılırdı. Kâğıtları terbiye etme konusunda yetişmiş sanatkârlar vardı¹². Bursa'daki bu kâğıthanelerin kâğıt yapılan yerler olması yanında, kâğıt terbiye edilen yerler olması ihtimali de pekâla akla gelebilir. Nitekim Pierre Belon du Mans'ın *Les Observations de Plusieurs Singularites* (Paris, 1955) eserinde: "Türkiyede kâğıdın sadece mührelendiği, orada yapılmadığı ve deniz yolu ile İtalyan tüccarları tarafından getirildiği"¹³ kaydedilmektedir. Bu yazarın, fikirleri, filigranlar bahsinde görüleceği gibi, Bursa'da kullanılan kâğıtların büyük ölçüde Avrupadan geldiğini destekler mahiyettedir. Filigranlar üzerindeki araştırmalarımız bu sonucu vermiştir. Bunun yanı sıra, yazarın Bursa'daki bir kâğıt fabrikasından habersiz olması da tabii olarak düşünülebilir.

Yukarıda, çağdaş kaynakların Bursa'da bir kâğıthane'nin mevcudiyetine işaret etmediğini söyledik. Nitekim, XVI. yüzyılın sonlarına doğru *Menakıb-ı Hünerveran* adlı eseri yazan meşhur tarihçilerimizden Mustafa Âli, Doğu'da yapılan kâğıtları tarih vermeden anlatırken, Bursa orijinli bir kâğıt nev'ine işaret etmemiştir. Âli şöyle yazıyor:¹⁴

"...ve kâğıt cinsinde dahi zinhar Haşebi'ye ve Dımeşkî'ye itibar etmeyeler. Ve kâğıdın Semerkandi'sinden aşağı tenezzül etmeyeler. Ve kâğıt kısmının en alçağı Dımeşkî'dir ki kaderi ma'lümdür. İkinci Devlet Âbâdi'dir ki herkese mefhumdur. Üçüncü Hatayi'dir. Dördüncü Âdilşahi'dir. Beşinci Hariri Semerkandi'dir. Altıncı Sultani Semerkandi'dir. Yedinci Hindi'dir. Sekizinci Nizamşahi'dir. Dokuzuncu Kasım Beği'dir. Onuncu Hariri Hindi'dir ki gerçek kıt'adadır. On birinci Guni Tebrizi'dir ki şeker renktir. İşlemesi Tebriz'lilere mahsusdur. Onikinci muhayyer'dir ki ol dahi şeker renktir."

Âli, yukarıya aldığımız sözlerden sonra, altı beyitlik Farsça bir manzume ile, kâğıdın bütün ülkelerden, Dımeşk, Hint ve Bağdat'tan geldiğini; fakat Semerkand kâğıtlarının çok güzel olduğunu ifade etmiştir. Bu sayılan yerler arasında Bursa adının geçmemesi, orada bir kâğıt değirmeni olsa bile, yaptığı kâğıtların hiçbir zaman dışardan gelenlerle kalite bakımından mukayese edilemeyecek durumda olduğu ve bundan ötürü de *Menakıb-ı Hünerveran* da bu hususta ufacak bir kayıt dahi konulmadığı hissini veriyor. Maamafih, mahalli kalmış ve yaptığı

12 Bu konuda, Nefes Zade İbrahim, *Gülzarı Savab*, İstanbul, 1939 ve Süheyl Ünver, "XV nci Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kâğıtlar ve Su Damgalan," *Belleten*, XXVI, 104 (Ekim, 1962) de geniş bilgi vardır.

13 Franz Babinger, "Appunti sulle cartiere e sull'importazione di carta nell'Impero Ottomano Specialmente da Venezia," *Oriente Moderno*, XI. sene, No. 8 (Ağustos, 1931), 5. s. Ayrı basım.

14 Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünerveran*, İstanbul; 1926, 11. s;

kâğıtlar da dışarıdan gelenlerle boy ölçüşmeyecek, böyle olunca da piyasa bulamamış bir fabrikanın varlığını bir an için düşünürsek, Âli'nin eseri ile fabrikanın mevcut olduğu tarihler arasındaki zaman aşımından bu kâğıthanenin literatüre geçmediğini de kabul edebiliriz.

Yukarıdan beri izaha çalıştığımız üzere, bulamadığımız 1486 tarihli belge bir yana, dolayısıyla kâğıthane ile ilgili olan 1519 tarihli vesika güvenilir bir delil olmakla beraber bir kâğıt fabrikasının (değirmen) faaliyeti, çıkardığı kâğıtlar, bunların cinsleri, fabrikada çalışan personel ve nihayet hangi tarihler arasında faaliyet gösterdiği konularında yeterli değildir. Eğer bu kâğıthane bir kâğıt terbiye edilen yer ise, belgemiz bunu da ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Biz, giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, bu kâğıthanenin yaptığı kâğıtların, eğer kâğıtleri düşük değilse, çevrede ve özellikle Bursa'da kullanılmış olabileceğini düşündük. XV. yüzyılın yarısından sonra Bursa Şer'iyeye Sicillerinin düzenli bir şekilde tutulmuş olmasından yararlanarak, XVI. yüzyılın yarısına kadar olan yüz yıllık bir zaman içinde Şer'iyeye Sicillerinin kâğıtlarını inceliyerek, bu defterlerde kullanılan kâğıtların menşeiini tesbite çalıştık. Bundan sonraki kısımda tetkik edilmiş olan filigranlar, Bursa'da, özellikle Şer'iyeye Sicillerinde kullanılan kâğıtlar hakkında bilgi verecek mahiyettedir.

Bursa Şer'iyeye Sicillerinin Kağıtlarındaki Filigranlar :

Bu kısımda, XV. yüzyılın yarısından XVI. yüzyılın yarısına kadar bir süre içinde aşağı yukarı yüzyıla yakın bir zamanı kapsayan 50 ye yakın Şer'iyeye Sicil Defterinin kâğıtları ve bunlardaki filigranlar incelendi. Bu defterlerde 113 farklı filigran tesbit edildi. Bunlar numaralanarak, cinslerine göre alfabetik sıraya konuldu. 92 numaralı filigrandan itibaren de bu filigranlardan bir kısmı, az oluşlarından ya da türleri tesbit edilemediği için, üzerinde buldukları vesikanın tarihine göre saraya konuldular. Burada tesbit edilen 113 filigrandan bazılarının nerelerde hangi tarihlerde kullanıldığı, bazı grupların veya filigranların orijinlerinin neresi olduğu, elimizde mevcut filigran kataloglarından araştırıldı¹⁵. Bunlar, katalolarda hangi numaralı filig-

15 Bu araştırma sırasında yararlandığımız kataloglar şunlardır:

1— C.M.Briquet, *Les Filigranes, Dictionnaire Historique des Marques Du Papier, 1282—1600*. 4 Cilt. 2.ed. Leipzig, 1923. Bu eserde 16112 filigran vardır.

2) Louis Le Clert, *Le Papier, Recherches et Notes Pour Servir A V Histoire du Papier* (principalement a Troyes et aux environs depuis le quatorzuele suecke). 2 Cilt, Paris, 1926. Bu eser, 366 filigranı ihtiva eder.

3) W.A.Churchill, *Watermarks In Paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their inter connection*. Amsterdam, 1935. Bu eserde 578 filigran vardır.

4 E. Heawood, *Watermarks, Mainly of the 17 th and 18 th Centuries*. Hilversum, The Paper Publications Society, 1950.

5) *The Briquet Album* (a miscellany on watermarks, supplementing Dr. Briquet's *Les Filigranes*, by various paper scholars). Hilversum, The Paper Publications Society, 1952. Bu eser, 75 filigranı ihtiva etmektedir.

rana benziyorsa onların da numaralan, kullanıldığı yer ve tarihleri parantez içinde verildi. Bazı filigranların benzerleri kataloglarda bulunamadı. Bunların sadece defter numarası, ve vesika tarihi verilmekle yetinildi.

Anahtar Filigranları:

Briquet'de (II, No. 3772-3910) 138, Heawood'da (No. 2821-2829) 8 ve Zonghi's Watermarks'da (No. 567-595) ise 28 çeşit anahtar filigranı vardır. Çapraz anahtar şekilleri, 1314 yılında başlayıp, XVII. yüzyıl da bitmektedir. Bu çeşit filigranların çoğu İtalyan bir kısmı da Fransız menşelidir (Bak: Briquet II, 242-243. ss.). Biz, Bursa Şer'iyeye Sicillerinde (BŞS) iki tipini tesbit edebildik.

1. BŞS, A. 22, Temmuz 1515 (Cemaziyülâhir, 921), 138. Yk. Bunun benzeri Briquet II, 3909 no. Pisa (1521-28) dir.

2. BŞS, A. 12, Ocak-Mart 1498 (Cemaziyülâhir, 903), 148, 160. Yk. Benzerleri, Fabriano: No. 577 (1491), No. 578 (1490) ve No. 579 (1500) tarihli olan filigranlardır.

Çan Filigranları:

Briquet'de (II, No. 3911-4170) 359, Zonghi's Watermarks'da (No. 465-539) 74 çan filigranı vardır. Bizim Bursa Şer'iyeye Sicillerinde tesbit ettiğimiz yedi çan filigranının benzerlerini (9. No. hariç) kataloglarda bulamadık. Şekil bakımından yakın gibi görünenler ile bizimkiler arasında yüz yıldan fazla bir tarih farkı vardır,

3. BŞS, A. 23, 1513 (919), 119. Yk;

4. BŞS, A. 21, Aralık 1517 (Zilhicce, 923), 208. Yk;

5. BŞS, A. 22, Ocak 1514 (Zilhicce, 919) ile Şubat 1514 (Muharrem, 920) tarihleri arasındaki boş 11 o. yaprakтан.

6. BŞS, A. 24, Ağustos 1515 (Recep, 921), 526. Yk;

7. BŞS, A. 21, 1517 (923), 297. Yk;

8. BŞS, A. 21, 1-1517 (923), 300. Yk;

9. BŞS, A.29, Şubat 1564 (Recep, 971), 185. Yk. Benzeri, Zonghi's Watermarks'da Fabriano, No. 524 (1560) dir.

Çapa Filigranları:

Briquet'de (I, No. 345-593) 248, Zonghi's "Watermarks'da (No. 1579-1642) 63 ve Heawood'da ise (No. 1-8) 8 adet çapa filigranı vardır. Çapa filigranının en eski

6) *Zonghi's Watermarks*. Hilversum, The Paper Publications Society, 1953, İtalyanın Fabriano şehrinde yapılmış kâğıtlarla ilgili 1887 filigran bu eserde yer almıştır.

7) *Briquet's Opuscula* (the complete works of Dr. C.M. Briquet without Les Filigranes). Hilversum, The Paper Publications Society, 1955. Bu eserde de 724 filigran vardır.

8) A. Süheyl Ünver, "XV. nci Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kâğıtlar ve Su Damgaları," *Belleten*, XXVI, 104 (Ekim, 1962). Bu araştırmada 72 filigran yer almıştır.

örneklerine İtalya'da (1376) raslanır; Fransa'da ise, 1391 de başlar ve 1484 tarihine kadar devam eder. Daire içinde çapa filigranlarının büyük çoğunluğu İtalyan menşelidir (Bak. Briquet, I, 36-37 ve 40. ss). Biz, Şer'iyeye Sicillerinde 10-16 numaralar arasında 7 çeşit filigran tesbit ettik.

10. *BŞS*, A. 27, Mart 1526 (Cemaziyülâhir, 932), 438. Yk;

n . *BŞS*, B. 5, Şubat 1582 (Safer, 990), 9. Yk;

12. *BŞS*, A. 30, Nisan 1523 (Cemaziyülâhir, 929), 364. Yk. Benzeri, Briquet I, 470 numarada olup, Casalmaggiore (1526) ve Villach (1525) tarihlerini taşımaktadır.

13. *BŞS*, A. 29, Aralık 1565 (Cemaziyülâhir, 973), 198. Yk;

14. *BŞS*, B. 5, Mart 1582 (Rebiyülevvel, 990), 160 Yk; 13 ve 14 numaralı filigranlarımızın benzeri, Briquet I, 548, Arnoldstein (1563, 1564) ve Laibach (1568) tarihlidir.

15. *BŞS*, A. 29, Aralık 1553 (Muharrem, 961), 155. Yk; Benzeri, Briquet I, 531 no. olup, bu filigran: Mantoue (1542), Reggio d'Emilie (1539-47), Vicence (1542), Parme (1566-75?) tarihlidir.

16. *BŞS*, A. 30, Haziran 1522 (Şaban, 928), 63. Yk; Briquet I, No. 539 da benzeri olup, Brescia (1502) tarihlidir.

El Filigranları:

Briquet (III, No. 10630-11617) 987, Heawood (No. 2433-2577) ise 144 çeşit el filigranı tesbit etmişlerdir. El filigranları: a) Açık el ve baş parmak ayrı, b) Dört parmak bitişik, baş parmak ayrı, c) Dört parmak bitişik ve baş parmak çok ayrı, bilekten bağlanmış, ç) İçi görünen eller, d) Yemin veya takdis şeklinde eller olarak 5 gruptur. Ayrıca, bir eşya tutan el şekillerine de raslanır (Briquet, III, 544-585. ss). Briquet'deki 987 ve Heawood'daki 144 el filigranı tarih yönünden incelenirse bunların çoğunun XV ve XVII. yüzyıl filigranları olduğu görülür. Aynı zamanda bunlar, İtalyan ve Fransız menşelidir. Biz, Bursa Şer'iyeye Sicillerinde 24 el filigranı tesbit etmiş bulunuyoruz.

17. *BŞS*, A. 24, Nisan 1515 (Rebiyülevvel, 921), 445. Yk;

18. *BŞS*, A. 21, Mart 1516 (Safer, 922), 250. Yk;

19. *BŞS*, A. 24, Aralık 1514 (Zilkade, 920), 321. Yk; benzeri: Heawood, No. 2454, Naples (1505).

20. *BŞS*, A. 20, Şubat 1512 (Zilhicce, 917), 100. Yk;

21. *BŞS*, A. 30, Kasım 1522 (Muharrem, 929), 280. Yk;

22. *BŞS*, A. 20, Şubat 1512 (Zilhicce, 917), 106. Yk;

23. *BŞS*, A. 31, Ocak 1510 (Şevval, 915), 3-4. Yk;

24. *BŞS*, A. 30, Mayıs 1523 (Recep, 929), 395. Yk; benzerleri: Briquet III, No. 10730, Genes (1520-21), Syracuse (1529) ve No. 10748, Genes (1528-34), Provence (1541) tarihlidir.

25. *BŞS*, A. 37, Nisan 1538 (Zilkade, 944), 55. Yk;

26. *BŞS*, A. 20, Kasım 1511 (Ramazan, 917), 47. Yk;

27. *BŞS*, A. 20, Kasım 1511 (Ramazan, 917), 51. Yk; benzeri: Briquet, III, No. 11139, Lucques (1504) tarihlidir.
28. *BŞS*, A. 24, Kasım 1514 (Şevval, 920), 359. Yk;
29. *BŞS*, A. 24, Şubat 1515 (Muharrem, 921), 363. Yk;
30. *BŞS*, A. 24, Aralık 1514 (Zilkade, 920), 333. Yk;
31. *BŞS*, A. 24, Haziran 1514 (Cemaziyülevvel, 920), 146. Yk; benzeri: Briquet III, No. 11154, Palermo (1482), Palermo (1479), Catane (1480).
32. *BŞS*, A. 21, Mart 1516 (Safer, 922), 227. Yk; benzeri: *Briquet's Opuscula*, No. 319. Genes (1503-1504).
33. *BŞS*, A. 24, Ağustos 1514 (Recep, 920), 221. Yk; benzeri: *Briguefs Opuscula*, No. 327, Genes (1518).
34. *BŞS*, A. 40, Aralık 1538 (Şaban, 945), 110.Yk;
35. *BŞS*, A. 20, Aralık 1511 (Ramazan, 917), 39. Y ;
36. *BŞS*, A. 24, 1514 (920), 39. Yk;
37. *BŞS*, A. 10, Şubat 1492 (Rebiyülâhir, 897), 5. Yk;
38. *BŞS*, A. 6, Eylül 1488 (Şevval, 893), 111-114. Yk;
39. *BŞS*, A. 20, Aralık 1512 (Şevval, 918), 321. Yk; benzeri: Briquet III, No. 11165, Perpignan (1505);
40. *BŞS*, A. 6, Eylül 1488 (Şevval, 893), 122. Yk; benzeri: Briquet III, No. 11163, Nantes (1490), Bourges (1509);

Kale Filigranları:

Briquet'de (IV, No. 15852-15979) 127, Zonghi's Watermarks (No. 1400-1405) de ise 6 kale filigranı vardır. Ünver'de de 39 no.lu bir kale filigranı mevcuttur. Bizim Bursa Şer'iyeye Sicillerinde tesbit ettiğimiz iki kale filigranı (No. 41, 42), Briquet'in 15883, 15884, 15887, 15888 ve 15890 numaralı filigranlarına benzerdir. Briquet, ise 15883 den 15893 numaraya kadar olan filigranların italyan asıllı olduğunu söylemektedir (Briquet IV, 798. s.).

41. *BŞS*, A. 21, Eylül. 1517 (Ramazan, 923), 134. Yk.v.d;
42. *BŞS*, A. 15, Ekim 1500 (Rebiyülâhir, 906), 11. Yk; Aralık 1512 (Muharrem, 928), 43. Yk; Mayıs 1522 (Recep, 928), 54. Yk; Eylül 1522 (Zilkade, 928), 60. Yk.;

Kılıç Filigranları:

Briquet'de (II, No. 5099-5161) 62, Zonghi's Watermarks (No. 805-825) da ise 20 kılıç filigranı vardır. Briquet, çapraz kılıç filigranının tamamıyla İtalyan menşeli olduğunu kaydetmiştir (Briquet II, 306. s.);

43. *BŞS*, A. 6, Kasım 1488 (Zilhicce, 893), 140. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 5159, Venice (1476), Tartarie (1481), Venice (1485), Venice (1487) ve Zonghi's Watermarks, No. 825, Fabriano (1468);
44. *BŞS*, A. 2, Ağustos 1467 (Muharrem, 872), 34. Yk; benzeri: Briquet II, No. 5157, Florence (1456), Udine (1459);

Makas Filigranları:

Briquet (II, No. 3647-3771) 124, Heawood (No. 3719-3723) 5, Zonghi's Watermarks (No. 611-658) 47 ve Ünver 8 çeşit makas filigranı tesbit etmiştir. Biz, Bursa Şer'iyeye Sicillerinde (No. 45-50) 6 çeşit makas filigranı bulabildik. Briquet, makas filigranının tamamıyla İtalyan orijinli olduğunu kaydetmektedir (Briquet II, 235. s.);

45. *BŞS, A. 2.* Ağustos 1467 (Muharrem, 872), 49 Yk; benzeri, Briquet II, No. 3746, Lyon (1463) Perpignan (1465), Palermo (1473), Naples (1471) tarihlerinde adları geçen şehirlerde kullanılmıştır.

46. *BŞS, A. 7a,* Ekim 1489 (Zilhicce, 894), 57. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 3751, Lyon (1488 ?); No. 3752 Lucerne (1495?), Fribourgen-Brigau (1494);

47. *BŞS, A. 1,* Nisan 1463 (Şaban, 867), 17. Yk; benzeri: Briquet II, No. 3749, Perpignan (1481), Naples (1485);

48. *BŞS, A. 10,* Nisan 1492 (Cemaziyülâhir, 897), 28. Yk;

49. *BŞS, A. 2,* Temmuz 1467 (Zilhicce, 871), 137. Yk; benzerleri: Zonghi's Watermarks, No. 639, Fabriano (1471); No. 634, Fabriano (1457); No. 640, Fabriano (1470); No. 644, Fabriano (1470) ve Ünver, No. 5, ortadaki filigran; 49. numaralı filigrana, *BŞS, A. 1,* Recep, 867 ve Zilhicce, 867 tarihli (51. Yk.) vesikaların kâğıtlarında da raslanır.

50. *BŞS, A. 2,* Temmuz 1468 (Muharrem, 873), 185. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 3694, Genes (1433-34); No. 3695, Genes (1449); Naples (1450), Genes (1451-56); No. 3696, Genes (1452); No. 3697, Genes (1458-60), Palermo (1460-63), Gatane (1463); No. 3698, Genes (1459); No. 3699, Genes (1469-74); No. 3700, La Haye-du-Puits (1469); No. 3701, Genes (1478-79); No. 3702, Genes (1461);

Merdiven Filigranı:

Briquet'de (II, No. 5898-5936) 38, Zonghi's Watermarks (No. 1528-1578) da ise 50 çeşit merdiven filigranı vardır. Biz, Bursa Şer'iyeye Sicillerinde 4 çeşidini tesbit ettik. Briquet, merdiven filigranının İtalyan menşeli olduğunu kaydeder (Briquet II, 344. s.);

51. *BŞS, A. 12,* Haziran 1497 (Şevval, 902), 16. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 5908, Rome (1457-61), Naples (1457-68), Venzone (1462), Florence (1462); Zonghi's Watermarks, No. 1546, Fabriano (1506);

52. *BŞS, A. 28,* Kasım 1512 (Ramazan 918), 13. Yk; benzeri: Zonghi's Watermarks, No. 1547, Fabriano (1489);

53. *BŞS, A. 29,* Haziran 1548 (Cemaziyülevvel, 955), 165. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 5929, Lucques (1547-50), Lucques (1568), Fabriano (1559) ve Zonghi's Watermarks, No 1570, Fabriano (1559);

54. *BŞS, A. 23,* Temmuz 1513 (Cemaziyülevvel, 919); benzerleri: Briquet II, No. 5920, Venice (1491), Venice (149,2), Florence (1494); Zonghi's Watermarks, No. 1552, Fabriano (1506);

Ok Filigranları:

Briquet (II, No. 6262-6305)de 43, Zonghi's Watermarks (No. 1191-1249) da ise 58 çeşit filigran vardır. İki çapraz ok filigranının İtalyan malı olduğunu Briquet kaydeder (Briquet II, 361. s.);

55. *BŞS*, A. 2, Aralık 1466 (Cemaziyülevvel, 871), 68. Yk;

56. *BŞS*, A. 12, Ekim 1497 (Rebiyülevvel, 903), 121. Yk; benzeri: Briquet II, No. 6279, Vienne (1500);

57. *BŞS*, A. 29 Temmuz 1542 (Rebiyülâhir, 949), 16. Yk; benzeri: Briquet II, No. 6272, Treviso (1464);

58. *BŞS*, A. 29, Şubat 1563 (Recep, 970), 177. Yk; benzerleri: Zonghi's Watermarks, No. 1215, Fabriano (1553) ve Heawood, No. 35, Rome (1555-58);

59. *BŞS*, A. 12, Mayıs 1497 (Ramazan, 902), 3. Yk;

Öküz Başı Filigranları:

Briquet (IV, No. 14096-15459) eserinde 1363 çeşit; Zonghi's Watermarks (No. 220-228) 9 adet; Briquets Opuscula (No. 538-559) 22 ve Ünver (No. 19-26) 10 adet öküz başı filigranı tesbit etmişlerdir. Bu çeşit filigranlar, XIV. yüzyılda başlar ve XVI. yüzyılın sonuna kadar devam eder. Çoğunlukla İtalya, Fransa ve Almanya'da görülür (Briquet IV, 715-16. ss); Biz, Bursa Şer'iyeye Sicillerinde 16 adet filigran (No. 60-75) tesbit ettik;

60. *BŞS*, A. 29, Ağustos 1556 (Şevval, 963), 138. Yk;

61. *BŞS*, A. 40, Ekim 1538 (Cemaziyülâhir, 945), 139. Yk;

62. *BŞS*, A. 9, Nisan, 1545 (Safer, 952), 116. Yk;

63. *BŞS*, A. 9, Şubat 1545 (Zilhicce, 951), 113. Yk;

64. *BŞS*, A. 35, Ocak 1527 (Rebiyülâhir, 933), 501. Yk;

65. *BŞS*, A. 37, Temmuz 1538 (Rebiyülevvel, 945), 70. Yk; benzeri: Briquet IV, No. 14471, Val Camonica (1556);

66. *BŞS*, A. 9, 1543-1545 (950-951), yazısız 89. Yk;

67. *BŞS*, A. 29, Şubat 1567 (Şaban, 974), 212. Yk;

68. *BŞS*, A. 40, Aralık 1537 (Recep, 944), 155. Yk;

69. *BŞS*, A. 30, Haziran 1523 (Şaban, 929), 405. Yk;

70. *BŞS*, A. 37, Ekim 1538 (Cemaziyülâhir, 945), 86. Yk;

71. *BŞS*, A. 32, Eylül 1521 (Şevval, 927), 84-85. Yk;

72. *BŞS*, A. 30, Ağustos 1522(Şevval, 928), 69. Yk;

73. *BŞS*, A. 41, Mayıs 1542 (Safer, 949), 139. Yk;

74. *BŞS*, A. 29, Mayıs 1548 (Rebiyülâhir, 955), 70. Yk;

75. *BŞS*, A. 23, Temmuz 1513 (Cemaziyülevvel; 919), 156. Yk; A. 24 numaralı sicil defterinde de bu filigrandan vardır (507. Yk. v.d.); benzeri: Briquet IV, No. 15375, Vicence (1492);

Şapka Filigranları:

Briquet (I, No. 3353-3517) de 164 çeşit, Zonghi's Watermarks' (No. 946-983) de 37 ve Ünver (No. 33) de iki şapka filigranı vardır. XIV-XVI. yüzyıllarda çeşitli

şekillerine raslanır. Eski tipleri, çana benzer, İtalyanlara mahsus bir filigran olup, Fabriano, Orta İtalya'da çok görülen şekilleri vardır. XVI. yüzyılda tamamiyle Venediklilere ait bir filigran olmuştur (Briquet I, 222-23.ss). Biz, Bursa Şer'iye Sicillerinde 6 çeşidini (No. 76-81) tesbit edebildik.

76. *BŞS, A. 27*, Haziran 1526 (Ramazan, 932), 493. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3475, Vicence (1535);

77. *BŞS, A. 39*, Eylül 1542 (Cemaziyülâhir, 949), 28. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3430, Treviso (1531);

78. *BŞS, A. 30*, Ocak-Mayıs 1522 (Rebiyülevvel-Recep, 928), yazısız 53. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3409, Vicence (1519), Syracuse (1504), Treviso (1523), Steyr (1527).

79. *BŞS, A. 40*, Mayıs 1538 (Muharrem, 945), 257. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3440, Treviso (1524), Udine (1531).

80. *BŞS, A. 39*, Ocak 1543 (Şevval, 949), 58. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3512, Salo (1534), Verone (1535).

81. *BŞS, A. 9*, Kasım 1544 (Ramazan, 951), 17. Yk;

Terazi Filigranları:

Briquet (I, No. 2364-2608) de 244, Zonghi's Watermarks (No. 1070-1183) da 113 ve nver (No. 9-10) de ise iki çeşit terazi filigranı vardır. Daire içinde terazi filigranı Venediklilere mahsus bir işarettir (Briquet I, 189. s.).

82. *BŞS, A. 10*, Ekim 1492 (Muharrem, 898), 146. Yk;

83. *BŞS, A. 20*, Eylül, 1512 (Recep, 918), 253. Yk; benzeri: Briquet I, No. 2584, Salo (1501), Munich (1501-13), Syracuse (1505), Venise (1538).

84. *BŞS, A. 21*, Ocak-Şubat 1517 (Muharrem-Safer, 923), 234. Yk; benzeri: nver, No 9 daki filigrandır.

85. *BŞS, A. 24*, Şubat 1514 (Muharrem, 920), 1. Yk;

86. *BŞS, A. 21*, Ağustos 1517 (Şaban, 923), 112. Yk;

87. *BŞS, A. 30*, Şubat 1522 (Rebiyülâhir, 928), 26. Yk;

88. *BŞS, A. 35*, Mart 1527 (Cemaziyülâhir, 933), 67. Yk;

89. *BŞS, A. 22*, Kasım 1514 (Şevval, 920), 171. Yk; benzerleri: Briquet I, No. 2517, Fabriano (1506), Hongrie (1519), Waydenberg (1523); Zonghi's Watermarks, Fabriano: No. 1157 (1496), No. 1154 (1501), 1159 (1506), 1160(1513), 1161 (1515);

90. *BŞS, A. 28*, Temmuz 1524 (Ramazan 930), 98. Yk; benzeri: Briquet, I, No. 2608, Vienne (1538);

91. *BŞS, A. 32*, Ekim 1521 (Zilkade, 927), 122-123. Yk;

Değişik Filigranlar:

92. *BŞS, A. 1*, Ağustos 1463 (Zilhicce, 867), 63. Yk; benzeri: Briquet III, No. 9026, Marseille (1445), Palerme (1446-53), Genes (1450-1452);

93. *BŞS*, A. 1, Mayıs 1463 (Ramazan, 867), 29. Yk; benzerleri: Zonghi's Watermarks, No. 1287, Fabriano (1446), No. 1288, Fabriano (1437);

94. *BŞS*, A. 2, Ağustos 1467 (Muharrem, 872); benzeri: Zonghi's Watermarks, No. 1054, Fabriano (1496);

95. *BŞS*, A. 6 1488-1489 (894), 145. Yk;

96. *BŞS*, A. 10, Şubat-Mart 1492 (Rebiyülâhir-Cemaziyülevvel, 897), 9, 15. Yk;

97. *BŞS*, A. 1, Temmuz 1492 (Şevval, 897), 42. Yk; benzerleri: Zonghi's Watermarks, No. 1885, Fabriano (1462);

98. *BŞS*, A. 10, Şubat 1492 (Rebiyülâhir, 897), 1-2. Yk; benzeri: Briquet I, No. 693, Perpignan (1486), Vicence (1486), Palermo (1487), Lucques (1491), Perpignan (1495). Bu yüzük filigranı olup, özellikle, İtalyan'lara mahsustur (Briquet I, 48. s).

99. *BŞS*, A. 10, Kasım 1492 (Safer, 898), 181. Yk;

100. *BŞS*, A. 12, Mayıs 1498 (Şevval, 903), 174. Yk; benzeri: Zonghi's Watermarks, No. 1655, Fabriano (1481).

101. *BŞS*, A. 13, Kasım 1499 (Rebiyülâhir, 905), 20. Yk; benzerleri: Briquet III, No. 8938; Palermo (1456-58); Udine (1458); Naples (1456-58); No. 8939: Rome (1558); No. 8941: Palermo (1467), Baviere (1470), Naples (1470), Amalfi (1471), Catane (1472); Zonghi's Watermarks, No. 935, Fabriano (1454);

102. *BŞS*, A. 20, Eylül 1511 (Recep, 917), 7. Yk; bu filigrana (102), *BŞS*, A. 24, Nisan 1514 (Rebiyülevvel, 920), 98. Yk. v.d. raslanmaktadır. Benzeri: Heawood, No. 1169, Maintz (1510);

103. *BŞS*, A. 20, 1511-12 (917-18), yazısız 1. Yk; benzeri: Heawood, No. 2595, İtalya (tarihsiz) filigran (bizimkinin, E A N harfleri yok).

104. *BŞS*, A. 24, Mart 1515 (Safer, 921), 410. Yk;

105. *BŞS*, A. 21, Mart 1517 (Rebiyülewel, 923), 266. Yk;

106. *BŞS*, A. 36, 1532-33 (939), 41. Yk;

107. *BŞS*, A. 41, Mayıs 1542 (Safer, 949), 152. Yk;

108. *BŞS*, A. 37, Şubat 1539 (Şevval, 945), 112-113. Yk; benzeri: Briquet III, No. 11962, Milan (1530), Bergame (1531).

109. *BŞS*, A. 37, Kasım 1538 (Recep, 945), 91. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3121, Kaiserberg (Tyrol) 1528, Innsbruck (1529-30), Trente (1530), Munich (1530), Ober-Falkenstein (1536). Briquet bu tip filigranların menşeinin İtalya olabileceğini söylüyor (Briquet I, 212. s);

110. *BŞS*, A. 29, Eylül 1546 (Şaban, 953), 60. Yk; benzeri: Briquet I, No. 3120, Laibach (1527);

III. *BŞS*, A. 29, Şubat, 1550 (Safer, 957), 86. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 6076, Rodes (1390), Perpignan (1398); Heawood, No. 3878 (1560 c), No. 3881, Rome (1544);

112. *BŞS*, A. 29, Ağustos 1551 (Şaban, 958), 107. Yk;

113. *BŞS*, A. 29, Ocak 1566 (Recep, 973), 193. Yk; benzerleri: Briquet II, No. 7117, Ascoli (1536); No. 7115, San Geminiano (1502); No. 716, Florence (1530); Heawood, No. 1576 (yer ve tarihi yok). Zambak (Fleur-de-Lis) çiçeği filigranının aslının İtalya olduğu bilinmektedir. (Briquet II, 393. s.).

Sonuç

Bursa'da XV. yüzyıl sonları ve XVI. yüzyıl başlarında bir kâğıt fabrikası veya değirmeni ile ilgili olarak yaptığımız bu çalışmayı özetliyecek olursak:

1 . Mehmet Ali Kâğıtçı'nın, *Kâğıtçılık Tarihçesi* adlı eserinde, 1486 (892) yılında Bursa'nın Filiboz (Dilimbuz veya Cilimboz) Deresi vadisinde bir kâğıt-hane olduğuna dair, Kâmil-Dr. A. Süheyl'e aften verdiği bilgiler, kaynak olarak gösterilen Bursa Şer'ie Sicillerinde (5. Defter, 336. s) araştırmalarımıza rağmen, bulunamamıştır. Hattâ, bu tarihe yakın defterler üzerinde yaptığımız incelemelerde de bir kayda raslanılamamıştır. Ayrıca, Kâmil Kepeci'nin Bursa Şer'ie Sicillerine istinaden meydana getirdiği dört ciltlik *Bursa Kütüğü* ve Süheyl Ünver'in *XV. inci Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kâğıtlar ve Su Damgaları* adlı çalışmalarında da bu meseleye ait bir kayıt mevcut değildir. Bizce, Kâğıtçı'nın sözünü ettiği belge bulununcaya kadar beklemek zarureti vardır.

2 . Metin içinde tamamını verdiğimiz 1519 (925H.) tarihli belgeden, Bursa'da bu tarihten önce bir kâğıthane olduğunu ve burada kâğıt işlendiğini kesin olarak öğrenmekteyiz. Yalnız bu belgede kâğıthanenin mahiyeti hakkında bilgiler yoktur. Bundan ötürü de, burada, kâğıt imâl edildiği veya kâğıt terbiye edildiği gibi hükümlerden birini çıkarmak zor bir meseledir. Bulunabilecek yeni ve teferuata inen belgelerle bu kâğıthanenin mahiyetinin ortaya çıkacağını sanıyoruz.

3 . Yüz yıllık bir zamanı kapsayan elliye yakın Bursa Şer'ie Sicilleri Defterlerinin kâğıtlarında yaptığımız incelemeler sonunda 113 filigran tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu defterlerden, A. 4 (1484-1485: 889-890H.), A. 5 (1486-1487: 891-892 H.), A. 7 (1487-1490: 893-895), A. 25 (1519-1520: 925-926 H.) ve A. 34 (1507-1509: 913-914) numara ve tarihli olan beş defterde filigran veya batı kâğıtlarının özelliklerinden olan, kâğıtların içindeki dik ve yatay çizgilere raslanmamıştır. Bu beş defterin kâğıtlarının Doğu menşeli olduğunu sanıyoruz. Doğu kâğıtlarını birbirinden ayırıcı özelliklerin olmaması yüzünden bu beş defterdeki kâğıtların Doğunun hangi ülkesinden geldiğini veya bunların Bursa'da yapıp yapılmadığını söyleyecek durumda değiliz, Tesbit ettiğimiz 113 filigranın benzeri veya aynı olanlar kataloglardan bulunarak bunların hangi tarihlerde ve nerelerde kullanılmış olduğu gösterilmiş bulunmaktadır. Bazı filigranların ise tam benzeri veya tıpkısını kataloglarda tesbit edemedik, ama bunların çok yakın tipleri kataloglarda mevcuttur. Biz, bu durumda olanların sadece Bursa Şer'ie Sicillerindeki defter numarası ve tarihlerini vermiş bulunuyoruz. Bizim tesbit ettiğimiz bu Güney Avrupa ve özellikle İtalyan menşeli kâğıtlara dayanarak, XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl ortalarına kadar Bursa'nın Şer'ie Sicillerinde kullanılan kâğıtlarının Güney Avrupadan, çoğunlukla İtalya ve kısmen de Fransa'dan gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Bursa'da mevcut olabilecek kâğıt imâl eden yerlerin, şayet kâğıt kaliteleri düşük değilse, Devletin resmî kayıtlarından olan Şer'ie Sicil defterlerinde kullanılmadığını da söyleyebileceğiz durumdayız.

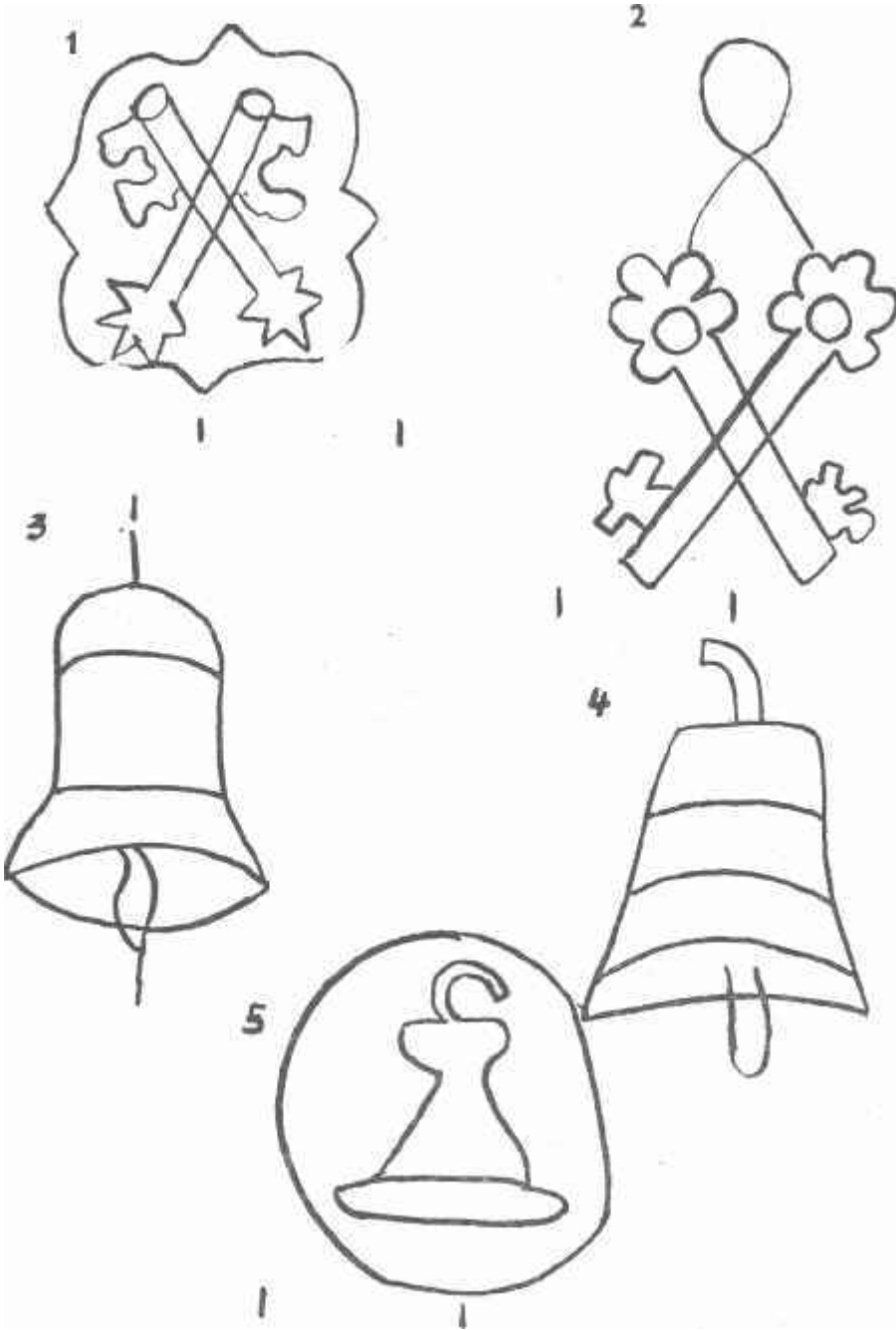
4 . Bursa'da Şer'ie Sicillerinin dışında kalan kütüphanelerimizde özellikle, Bursa İl Halk Kütüphanesindeki, Ulucami, Millî, Genel, Haraçcıoğlu, Hüseyin

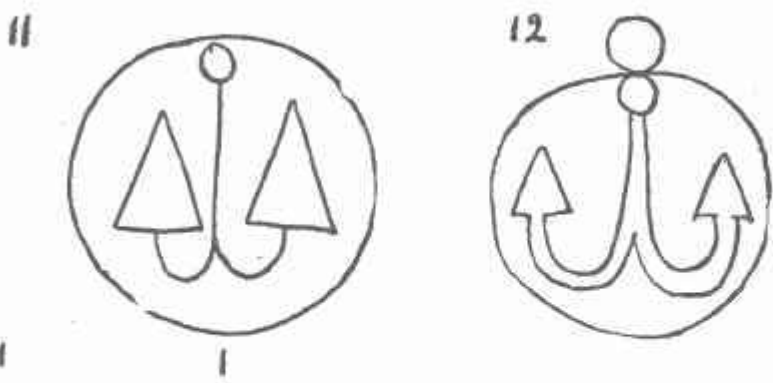
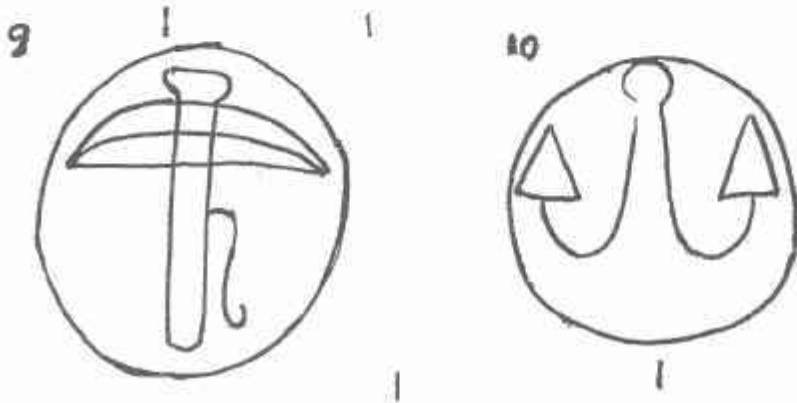
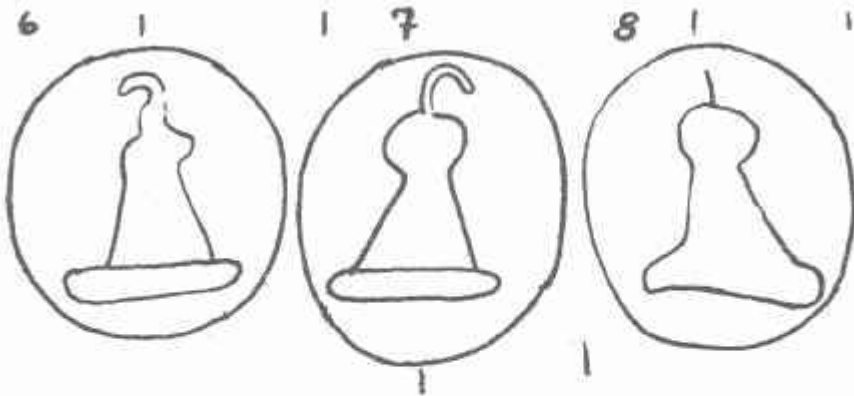
Çelebi, Orhan koleksiyonlarında Bursa'da te'lif ya da istinsah edilmiş eserleri söz konusu edilen tarihlerle ilgili olarak aramamıza rağmen araştırmamıza yardımcı olabilecek bir şeye raslıyamadık.

5 . Şer'iyeye Sicillerinin defterlerinin çoğunda birden fazla filigrana raslanması bir kâğıt stokunun olmadığını ve kâğıtların değişik yerlerden sağlandığını gösterir ki bu da ayrıca çevrenin devamlı ve yeterli bir fabrika ile ilişkisi olmadığını gösterir.

6 . Bu çalışmamız, Bursa'nın kâğıt tüketimini belirli yüzyıllarda nereden karşıladığını göstermeye yardımcı olacağı gibi, ayrıca bu devrin tarihsiz belgelerini filigranlardan yararlanarak tarihlemeye araştırmacılara yardımcı olabilir.

BURSA'DA KAĞIT FABRİKASI MESELESİ

BURSA DA KAĞIT FABRİKASI MESELESİ

13

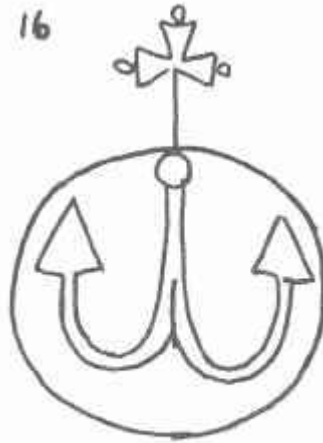
14

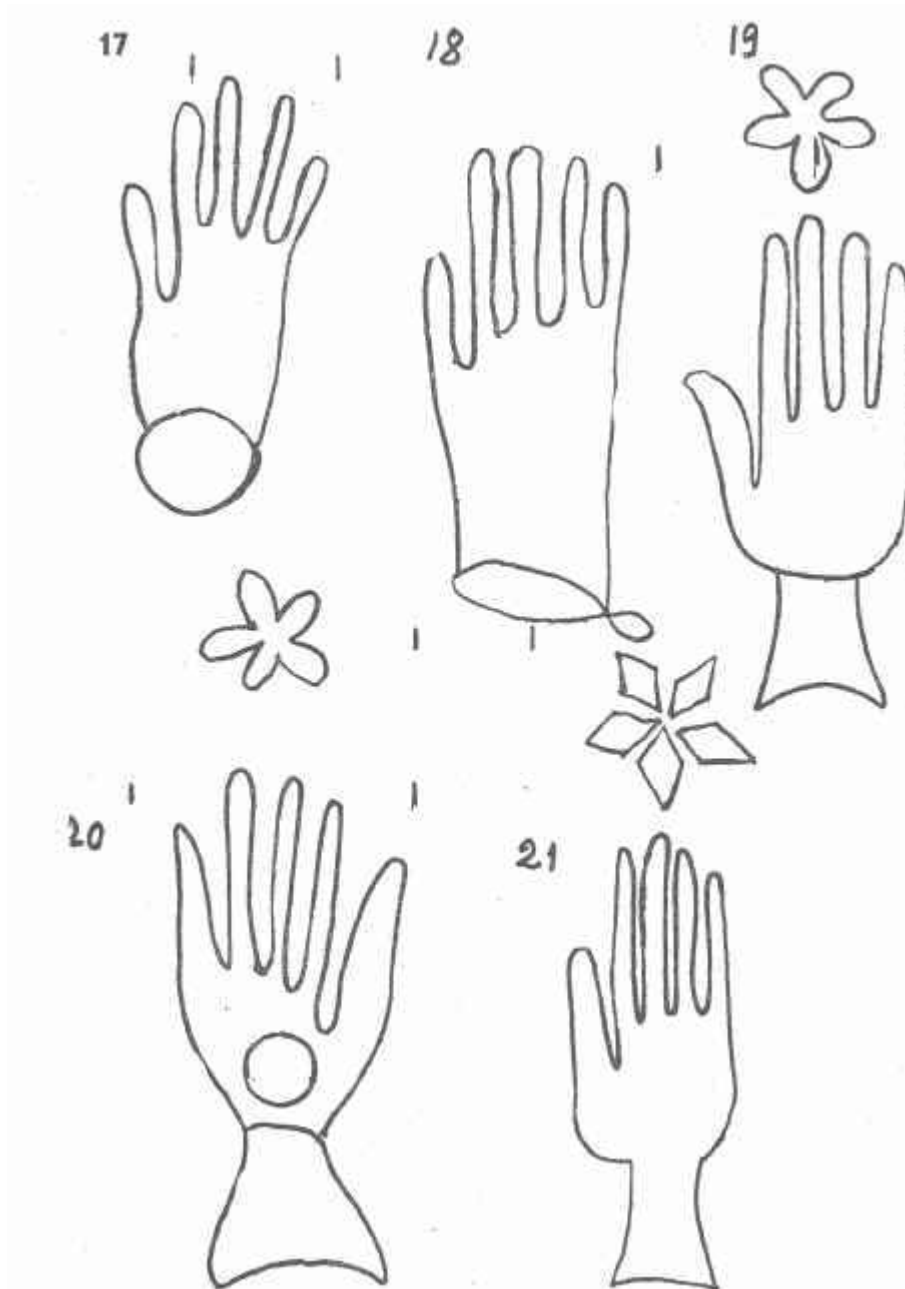

15

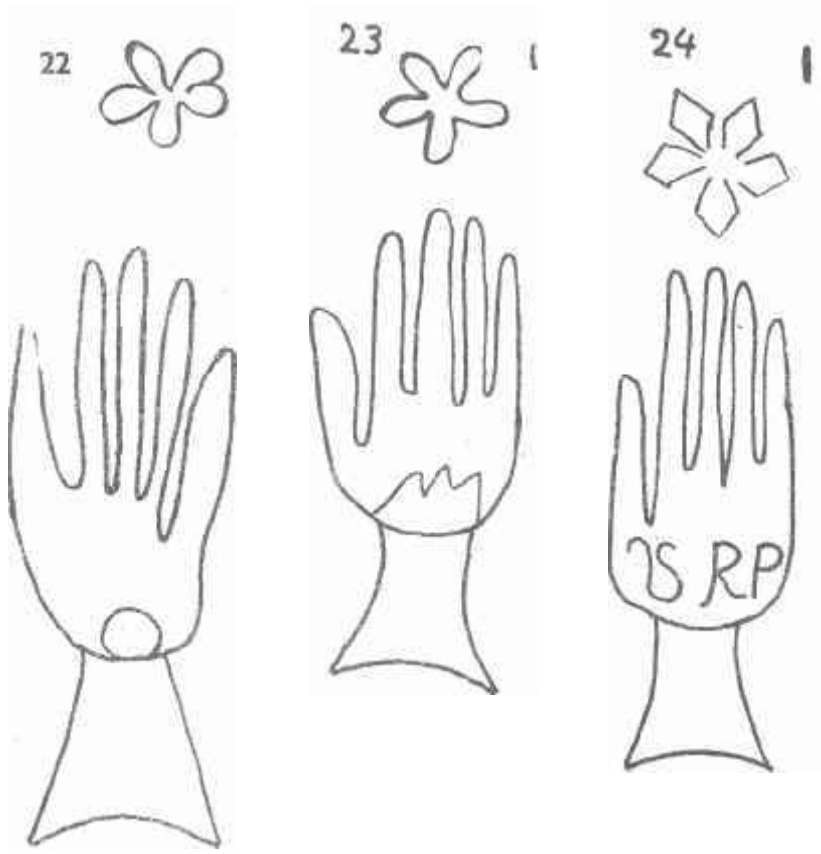

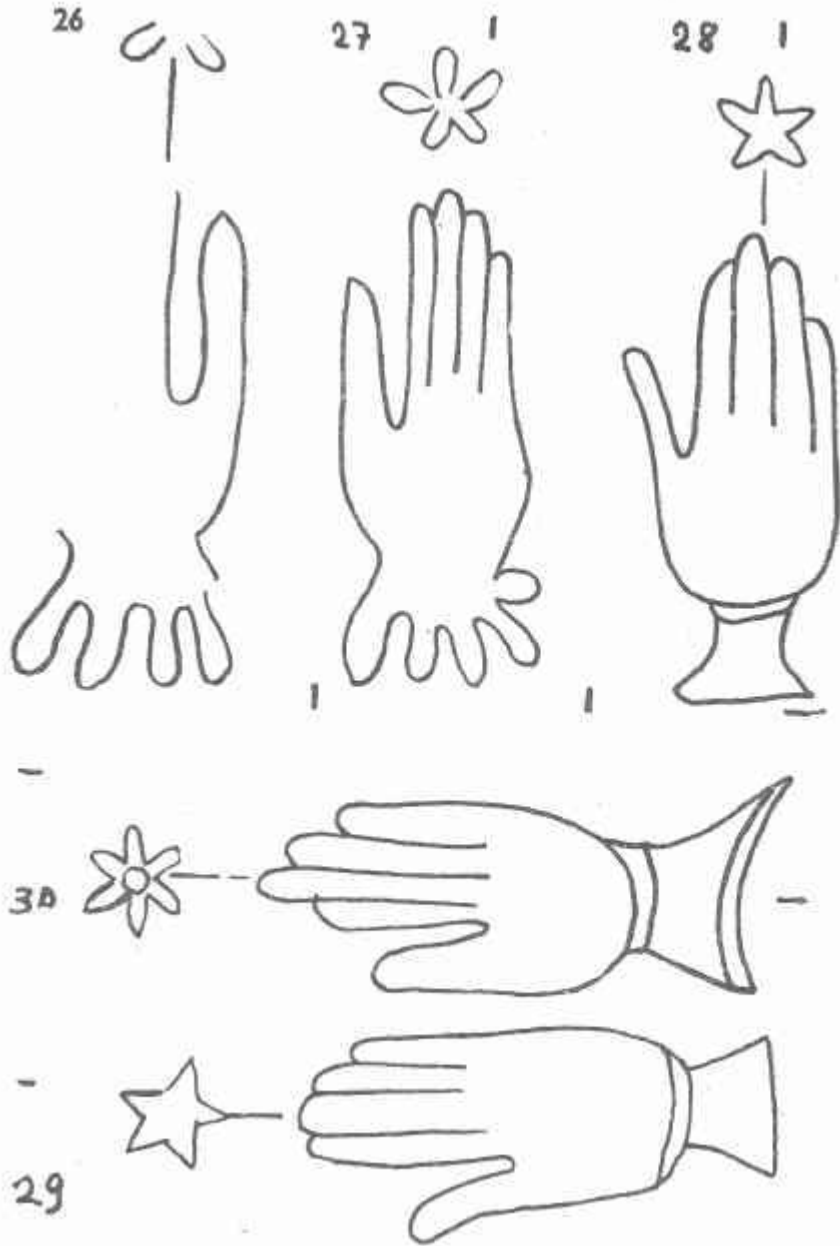
16

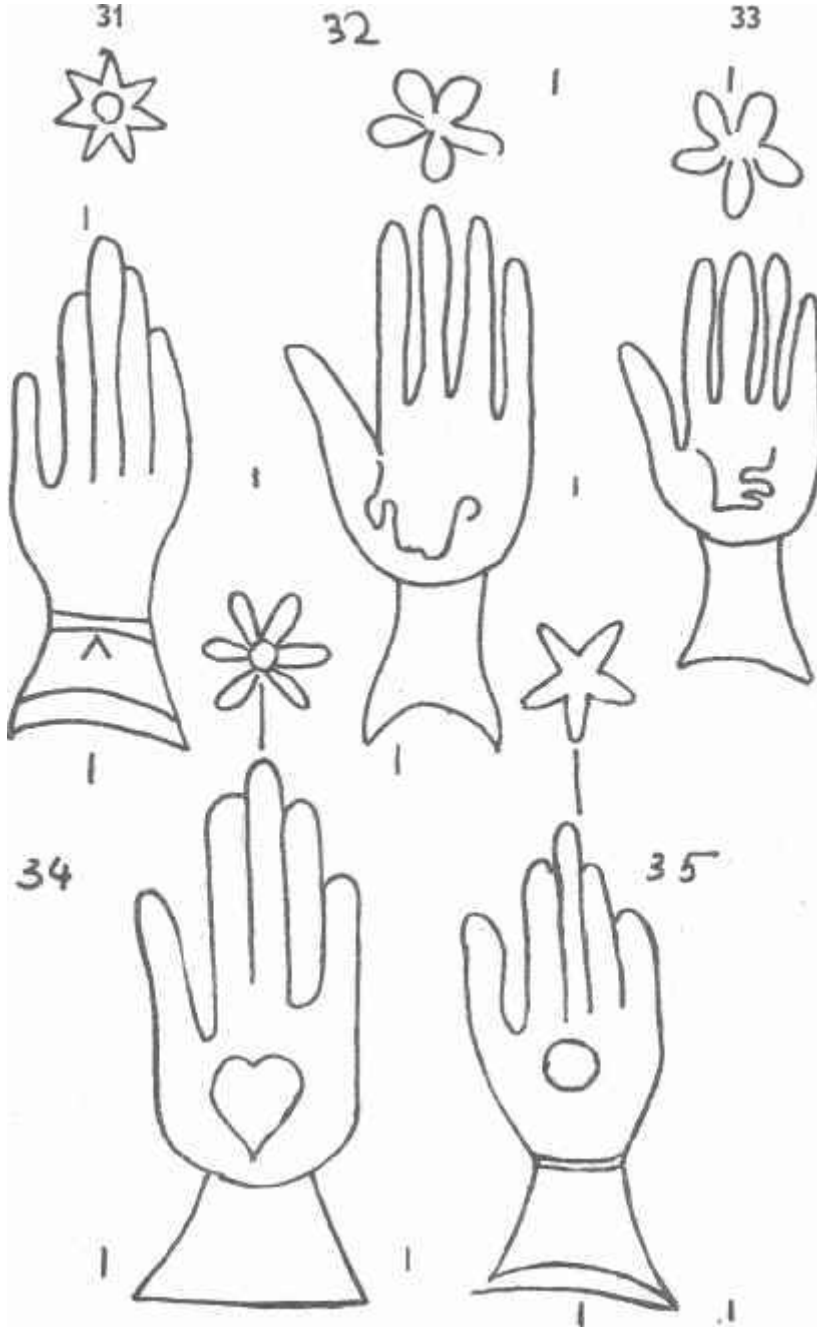

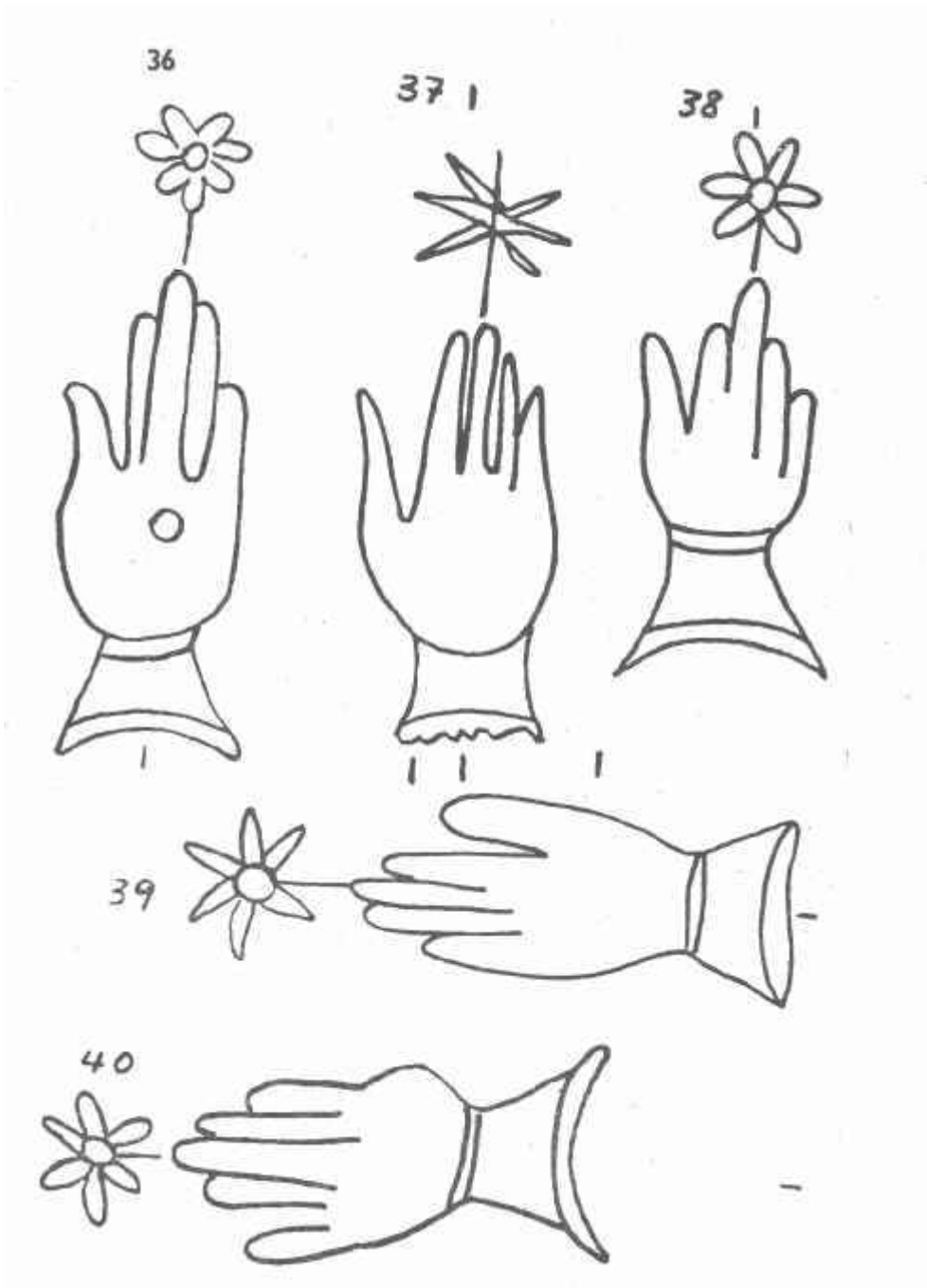
BURSA'DA KÂĞIT FABRİKASI MESELESİ

BURSA'DAKÂĞIT FABRİKASI MESELESİ

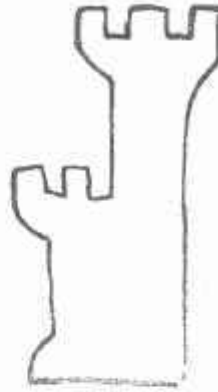

41

42

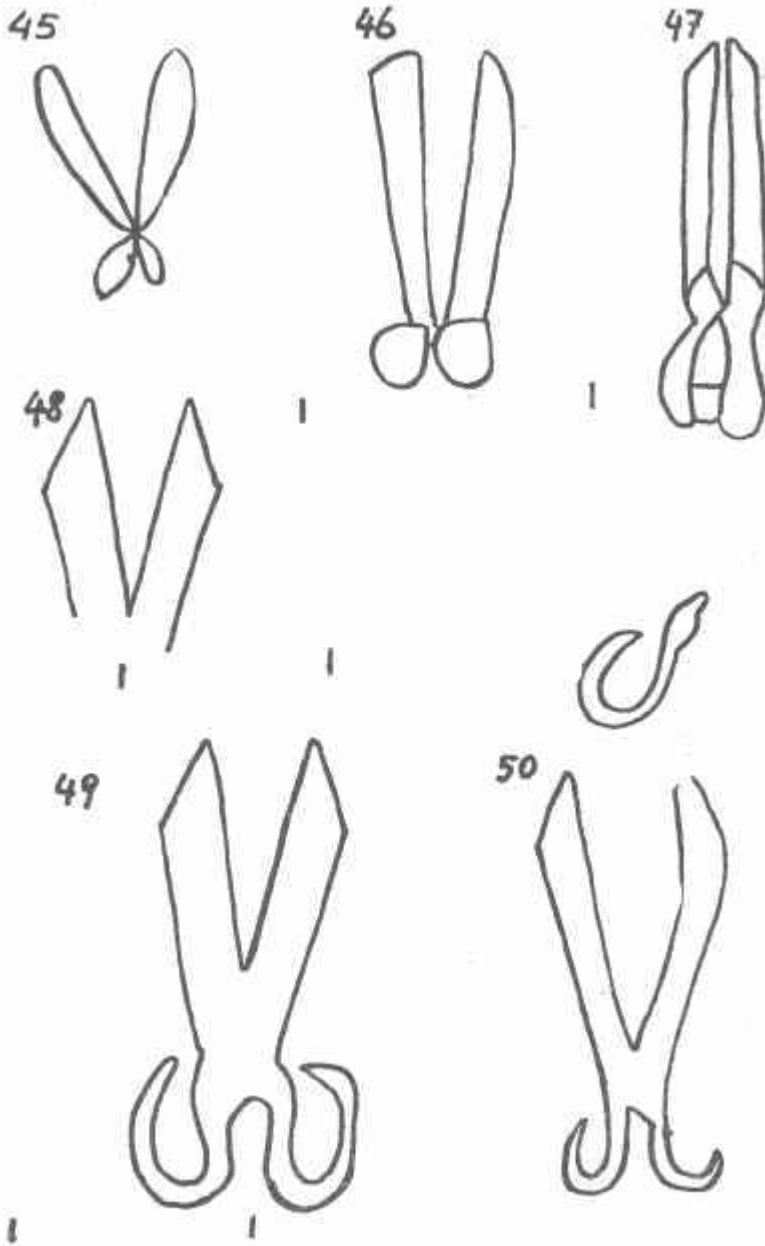
43

44

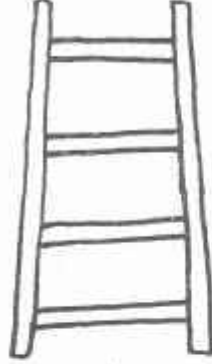
36

51

52

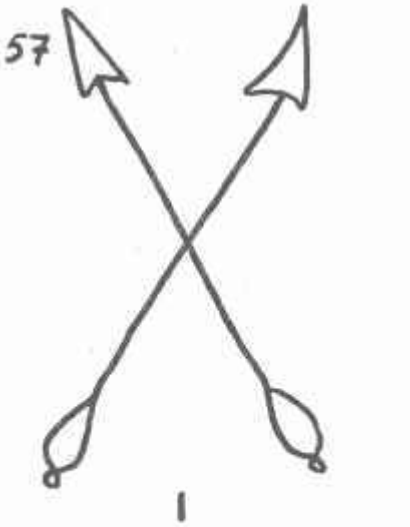
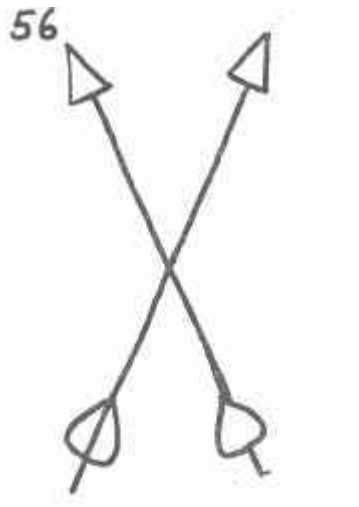
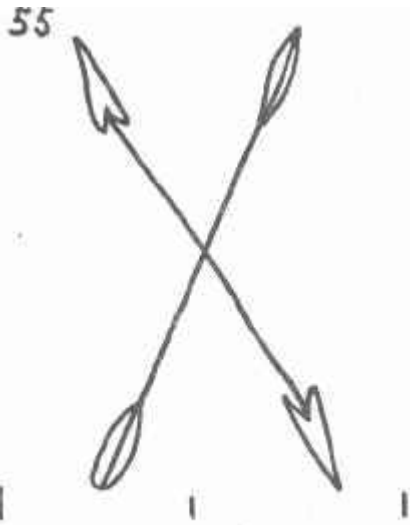

53

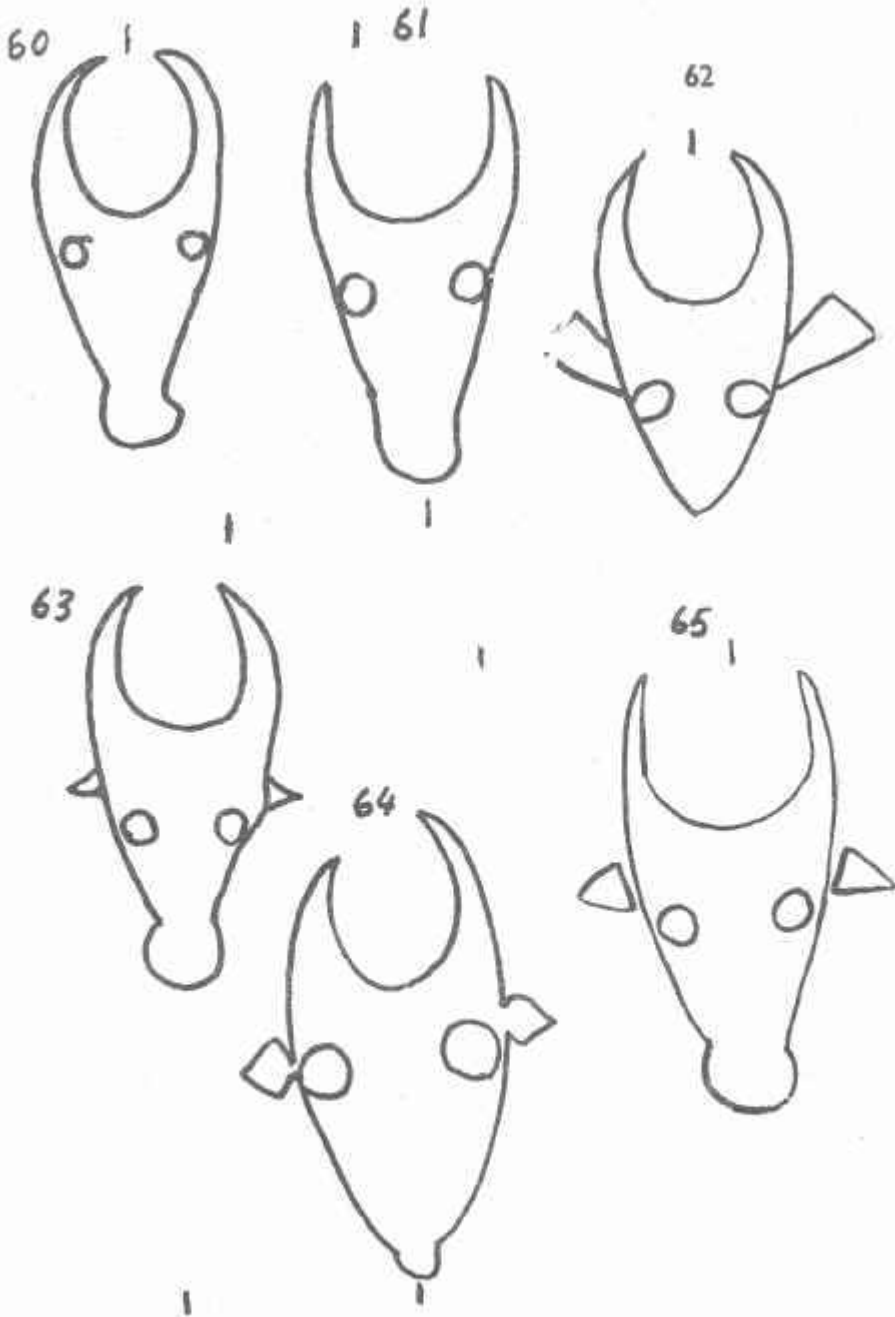

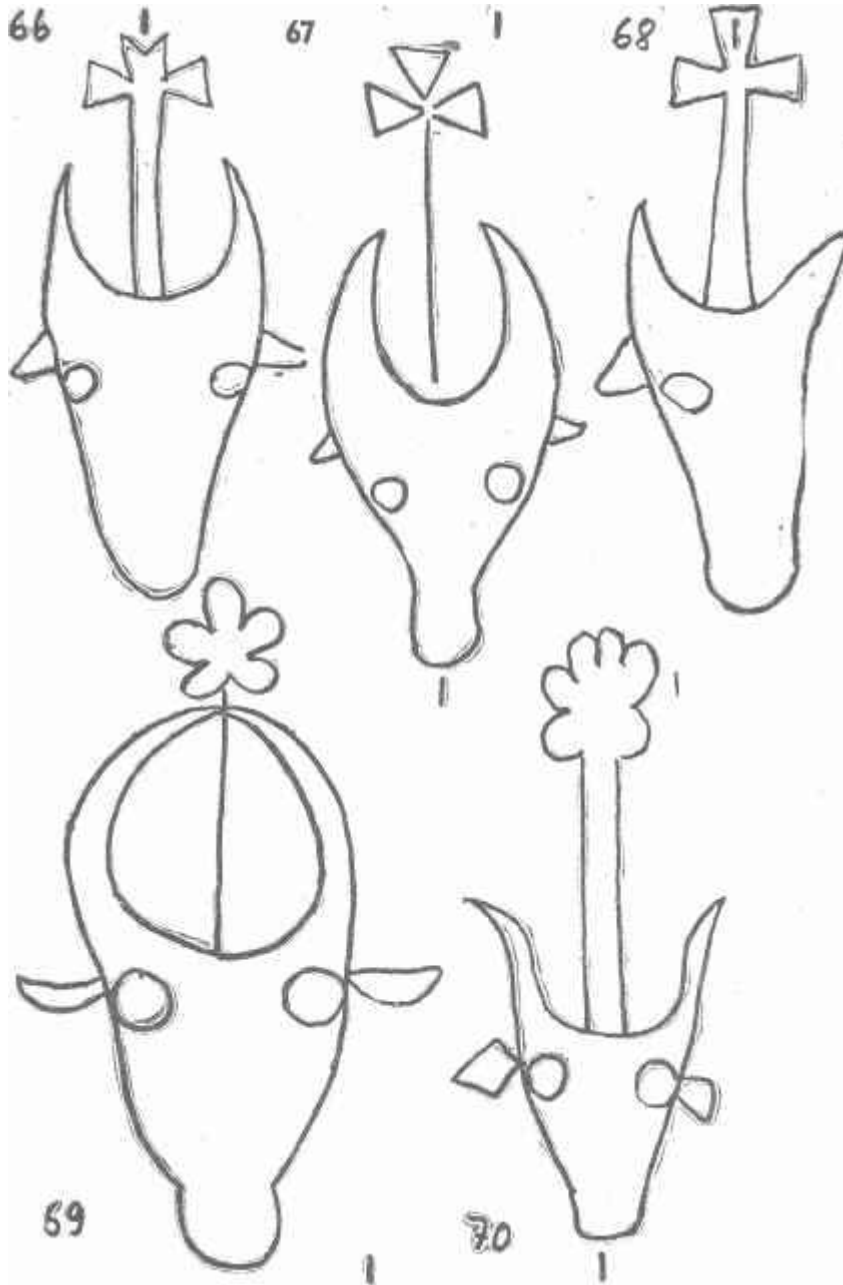
54

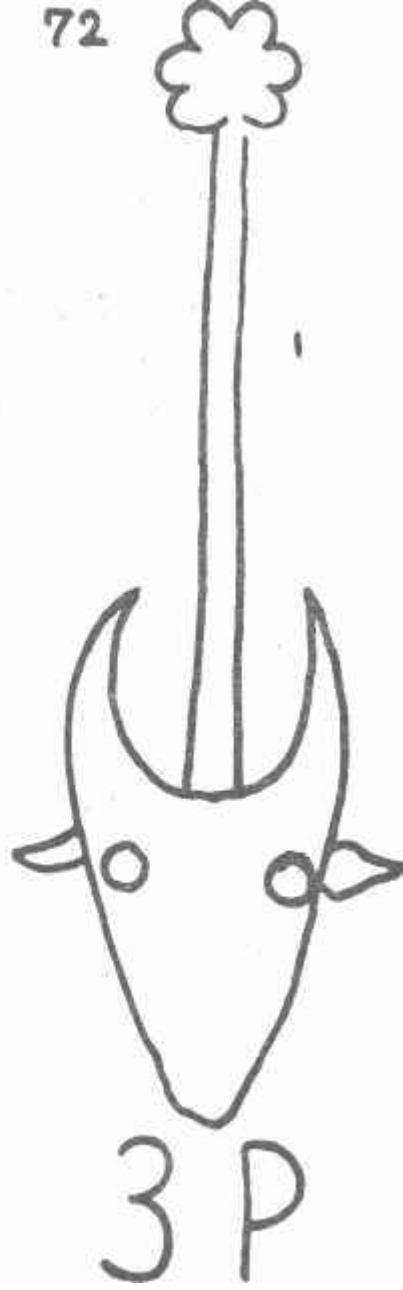
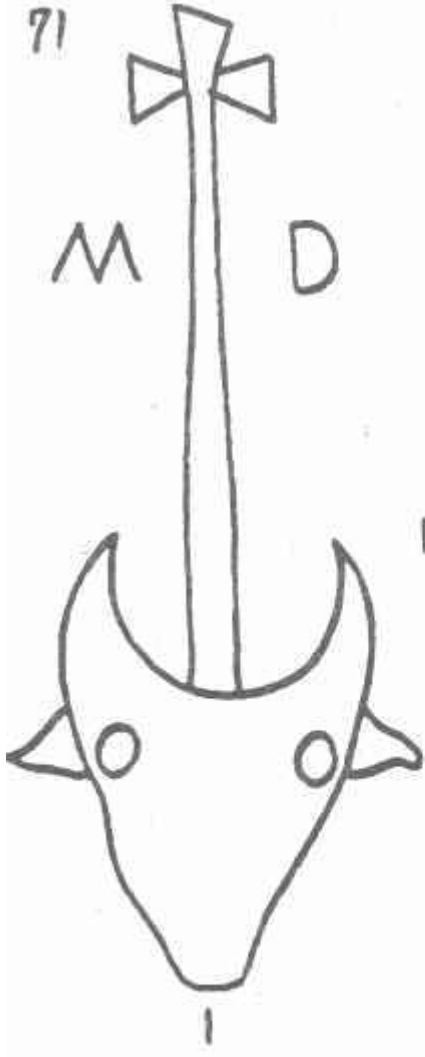

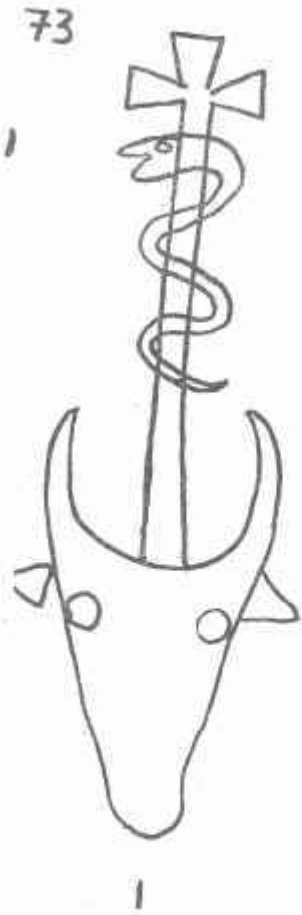

BURSA'DA KAĞIT FABRİKASI MESELESİ

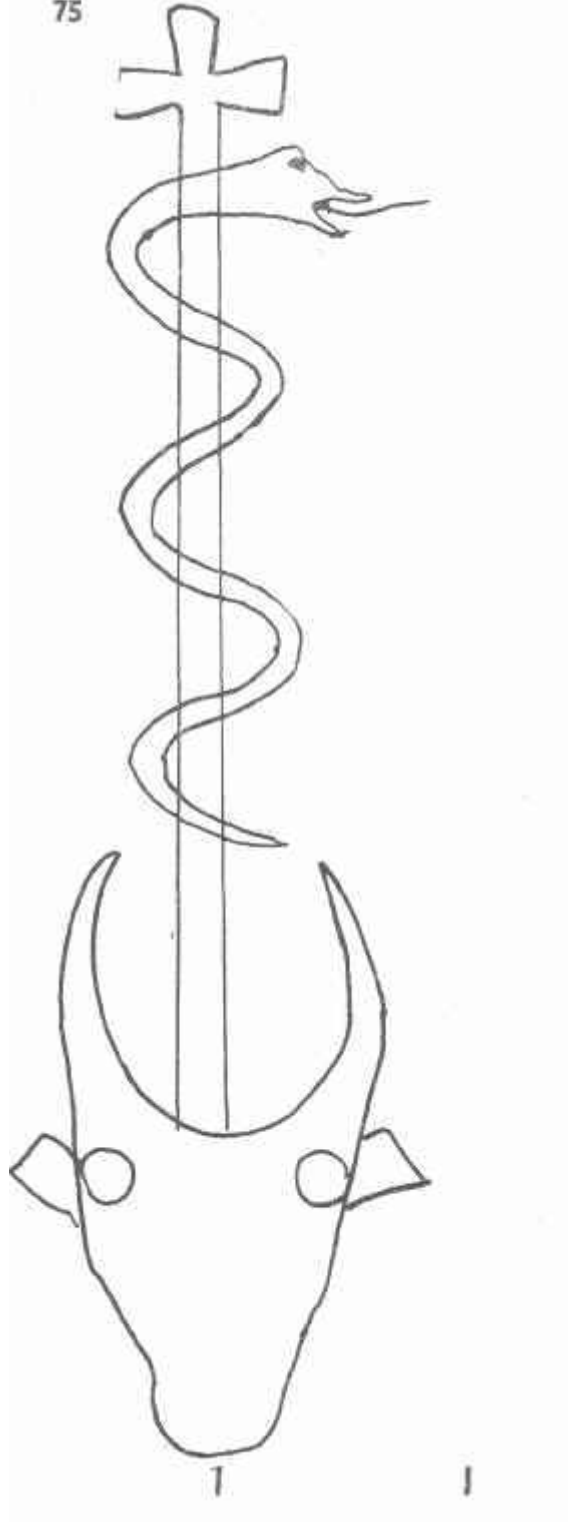

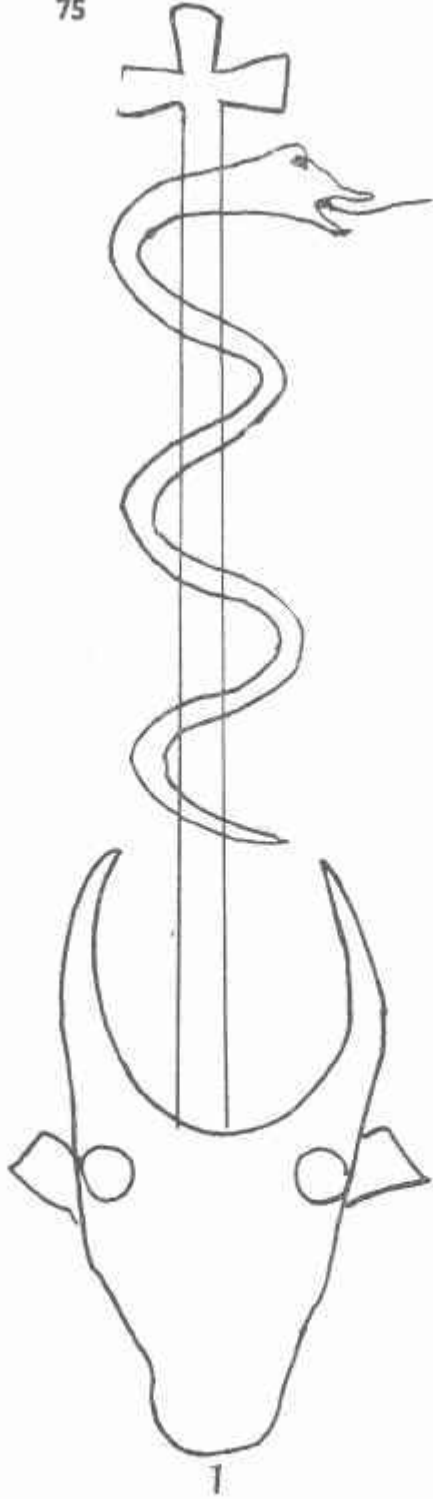

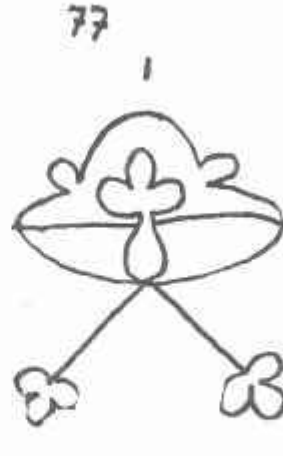

75

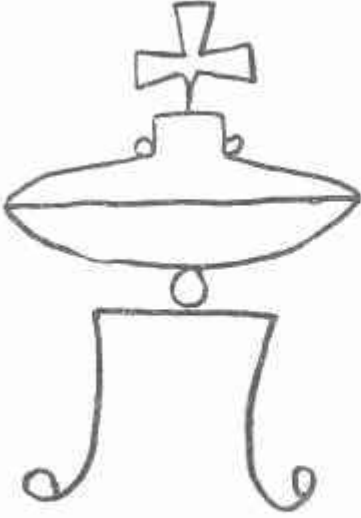
75

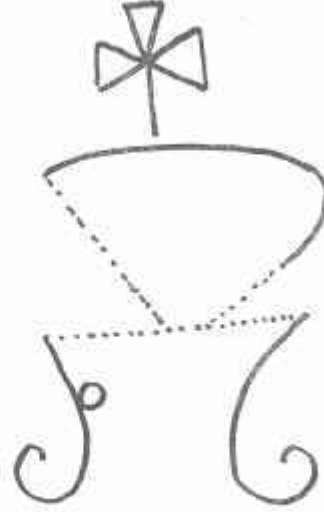
80

1

1

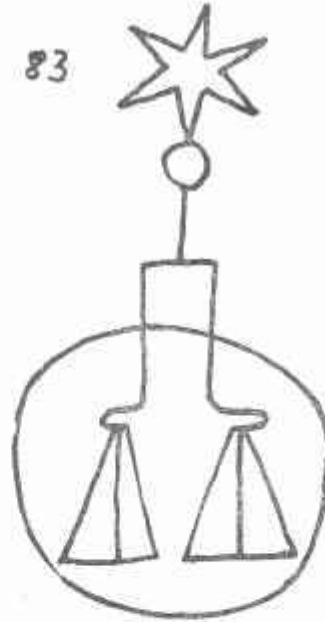
81

82

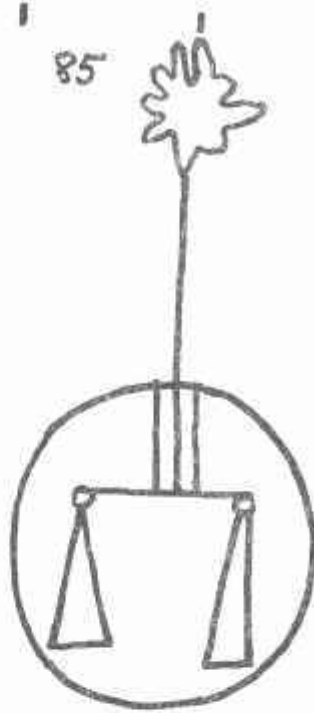
83

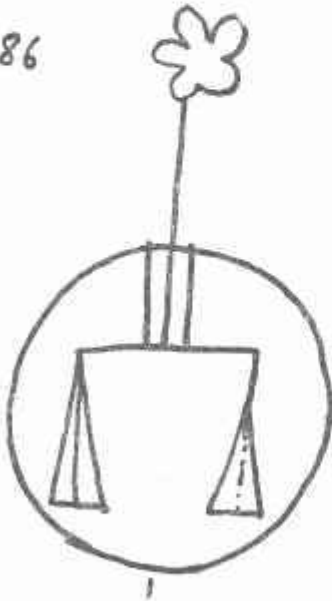
84

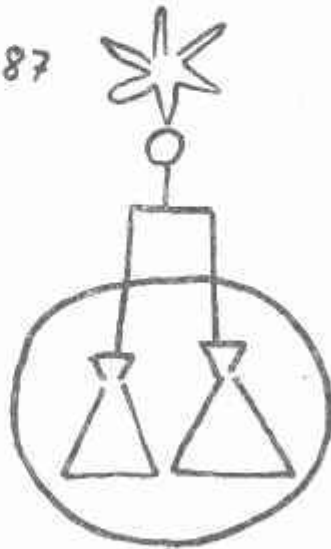
85

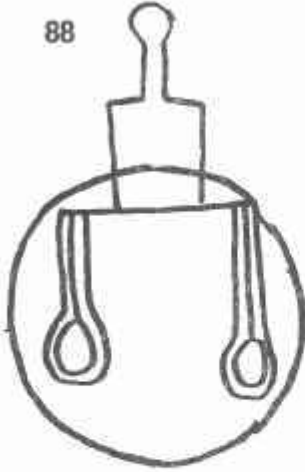
86

87

88

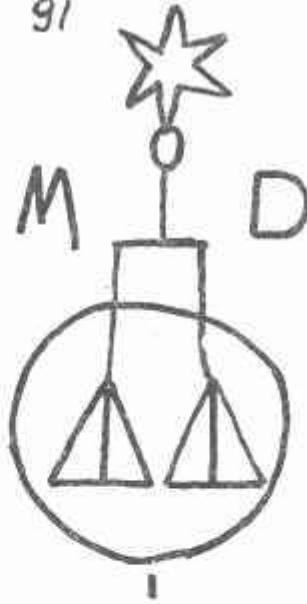
89

90

91

92

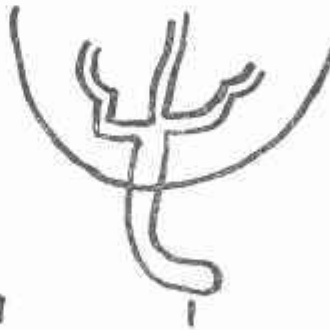
93

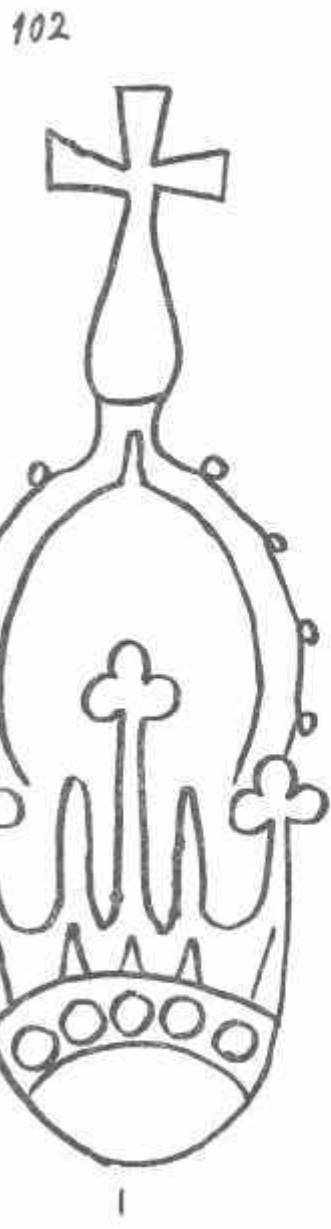
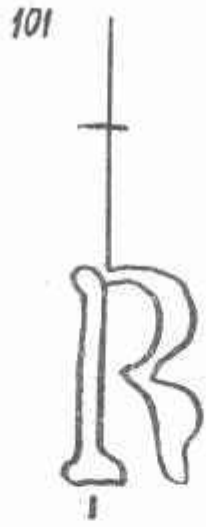

94

95

II

I

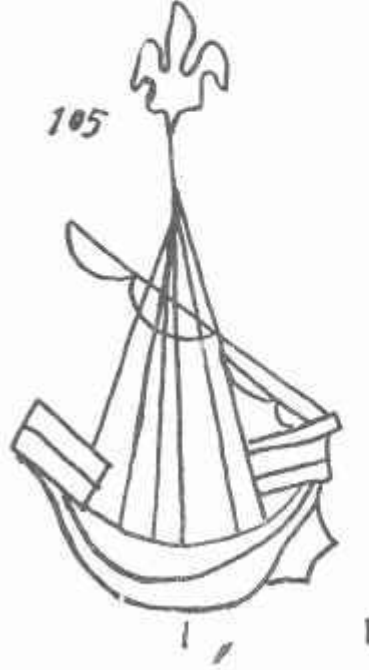
103

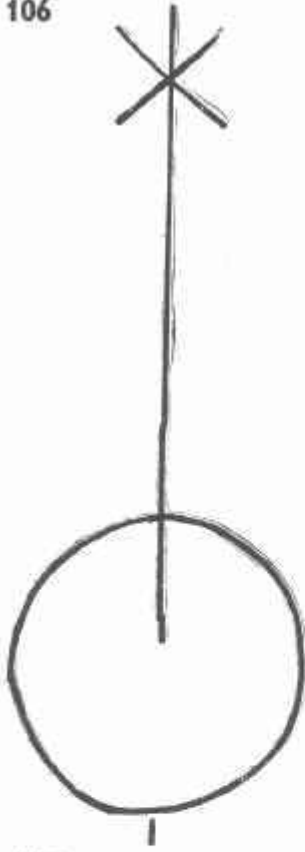
104

105

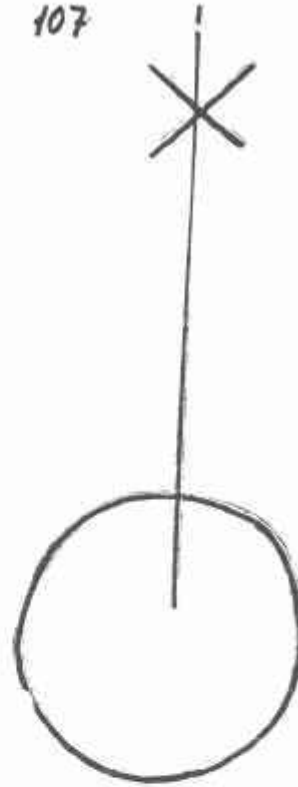

106

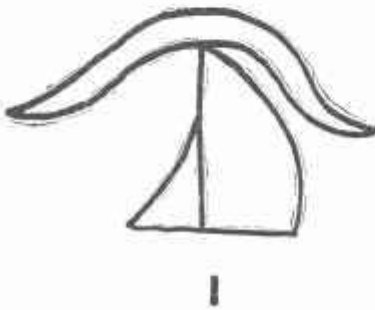
|

107

|

108

|

|

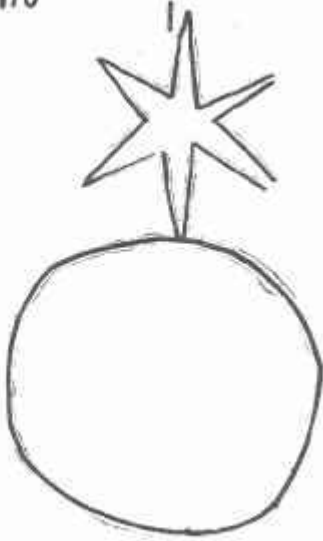
|

109

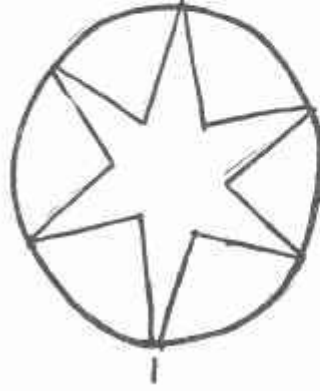
|

110

I

III

I

I

112

I

I

113

I

I